

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏ HİKMƏT qızı MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisaslaşma: HSM-060201-Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Solmaz Tofiq qızı Köçərli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. ƏVƏZLİYİN NİTQ HİSSƏSİNDƏ YERİ.....	8-39
1.1. Məsələnin Qərb dilçiliyində qoyuluşu.....	8-16
1.2. Rus dilçiliyində məsələnin qoyuluşu.....	16-23
1.3. Azərbaycan dilçiliyində əvəzliyin öyrənilməsi.....	23-39
II FƏSİL. ŞƏXS ƏVƏZLİYİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN	
DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	40-66
2.1. I və II şəxs əvəzliliklərinin deyktik funksiyası.....	40-53
2.2. III şəxs əvəzliyinin mətnyaratama xüsusiyyətləri.....	53-59
2.3. “It” əvəzliyinin funksional imkanları.....	59-67
NƏTİCƏ.....	68-71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72-75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də mürəkkəb və mübahisəli problemlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Həmin problemlərdən biri də əvəzliliklərlə bağlıdır. Əvəzlilik, hər şeydən əvvəl, “material əsası” olmayan nitq hissələrindəndir. “Material əsası” olan nitq hissələri ad, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və s. bildirdiyi halda, əvəzlilik bu xüsusiyyətlərdən məhrumdur.

Əvəzlilik leksikanın ümumi fondundan ayrılan qədim nitq hissəsidir. Əvəzlilik çoxplanlı bir nitq hissəsidir. Onun funksional qanunauyğunluqları və semantik parametrləri müasir Azərbaycan dili və onun bədii nümunələri əsasında indiyə kimi öyrənilməmişdir. Bundan əlavə, əvəzliyin deyktik funksiyaları, mətni təşkil etmə mexanizmi, anaforik, kataforik cəhətləri geniş dairədə öz həllini tapmamışdır. Yəni “boş söz, paradoksal” (E.M.Volf) hesab olunan bu kateqoriyaların morfologiya və sintaksisi tədqiqatımızda aparıcı yer tutur.

Mövzunun aktuallığının şərtləndirən əsas amillərdən biri əvəzliyin öyrənilməsi məsələsini digər dillərlə qarşılıqlı surətdə araşdırmaq, şəxs əvəzliyinin funksiyalarını öyrənmək, əvəzliyin dilin morfoloji və sintaktik quruluşunda yerini, oynadığı rolunu aydınlaşdırmaqdır.

Digər bir aktuallıq əvəzliyin söz birləşmələrinin, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasındakı rolunun aydınlaşdırılmasıdır.

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ingilis dili ifadə və cümlələrinə sözlər arasında sintaktik münasibətlər əsasən köməkçi sözlərlə - köməkçi feillər, önlüklər, artikllər, söz sırası və s. qrammatik vasitələr ifadə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində əvəzliliklərin oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənmək, yəni onları təzadlı şəkildə müqayisə etmək, həmçinin hər ikisinin problemlərini izah etmək lazımdır. Əgər elmin heç bir sahəsində həll olunmamış problem yoxdursa, bu elm sahəsi yaşaya bilməz. Qeyd edək ki, dilçiliyin ayrı-ayrı

sahələrindən olan morfologiya və onun tərkib hissəsi olan əvəzliliklərin də özünəməxsus problemləri var. Beləliklə, demək olar ki, hər bir dildə əvəzliliklərin quruluşunun və mənasının müəyyən edilməsi, onların düzgün istifadə qaydalarının öyrənilməsi mühüm məsələlərdəndir.

Əvəzliliklərin öyrənilməsi semantika, leksikologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar bu mövzunun dilçilik, dil tədrisi və tərcümənin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətini göstərir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, iki dildə - ingilis və Azərbaycan dillərində əvəzlilik probleminin tədqiqi, həmçinin onunla bağlı müxtəlif anlayışların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində əvəzlilik və problemə yanaşma fərqlidir. Bütün bunlar tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyamızın əsas tədqiqat obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində şəxs əvəzlilikləridir. Tədqiqatımızda hər iki dilin qrammatik sistemində mövcud olan əvəzliyin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında təhlil edərək göstərir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatımızın predmeti Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan şəxs əvəzliliklərinin təhlilidir. İlk öncə əvəzlilik haqqında məlumat verib, daha sonra müxtəlif sistemli dillərdə şəxs əvəzliliklərinin özünü necə göstərdiyini qeyd etmişik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatımızın əsas məqsədi əvəzlilik kateqoriyasının konkret olaraq qərb, rus və Azərbaycan dilində morfoloji və sintaktik təbiətini və funksional - semantik cəhətlərini tədqiq etmək, şəxs əvəzliyinin funksiyalarını araşdırmaqdır. Bu işdə məqsəddən irəli gələn bir sıra vəzifələr mövcuddur:

- nitq hissələri arasında əvəzliyin yeri və mövqeyini aydınlaşdırmaq;
- əvəzliyin linqvistik statusunu müəyyən etmək;
- əvəzliyin Qərb, rus və Azərbaycan dilçiliyində tarixi inkişaf prosesini izləmək;

- hər bir əvəzlik növünün leksik-semantik və morfoloji əlamətlərini izah etmək;
- əvəzliyin sərhədlərini dəqiqləşdirmək;
- əvəzliyin deyktik xüsusiyyətlərini, funksiyalarını və üslubi-semantik məqamlarını göstərmək.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatımızın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan və ingilis dilinin əvəzliliklərini bir sistem şəklində, müasir elmi səviyyədə araşdırılması bir çox nəzəri problemlərin həlli baxımından mühüm və xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu sahədə dərslik, dərs vəsaitlərinin yazılmasında rus və Avropa dilçiliyində əvəzliliklərin tədqiqi prosesində mənbə kimi faydalı ola bilər.

Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası və sintaksisi kurslarının ali məktəktəblərdə magistraturalarda tədrisində bu işin nəticələrindən istifadə etmək olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatımızın praktik əhəmiyyəti Azərbaycan və ingilis dillərində şəxs əvəzliliklərinin öyrənilməsi mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dil dərslərinin tədrisi zamanı müstəqil işin təşkili, müasir təlim texnologiyaları, onun növləri, tədrisi məsələləri tədqiqatın praktik əhəmiyyətinin əsas amillərindəndir.

Tədqiqatın təhlili və ümumi nəticənin təsviri tədris üsullarının seçilməsinə diqqət edilməsi ilə yanaşı, tədris formalarının da düzgün seçilməsinə və tətbiq edilməsinə daha aydın və obyektiv yanaşmanın zəruri olmasını göstərir. İşin praktik dəyəri həmçinin bu metodların tətbiqi üçün lazımlı şəraitin yaradılması yolları və fənnə marağın artırılması üçün aparılan eksperimentlərin xüsusiyyətlərinin spesifikliyinin qeyd edilməsi tətbiq mümkünlüyü ilə tamamlanır.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Tədqiqatımızın fərziyyəsinin əsas amillərdən biri əvəzliyin sintaktik vahidlərinin (xüsusilə mürəkkəb cümlənin komponentlərinin) əlaqəsidir. Onun bağlanması rolunu aşkar etməkdir. Bundan əlavə, mətnin təşkilində, quruluşunda əvəzliyin oynadığı rolu da önə çıxarmaq bu tədqiqatın fərziyyəsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- əvəzliyin leksik-qrammatik statusunu müəyyənləşdirmək;
- əvəzlik barədə mübahisələrə yekun vurmaq, onun müstəqil bir nitq hissəsi olub-olmamasına, həmçinin də köməkçi nitq hissələri sırasında verilə bilməsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirmək;
- əvəzlilərin etimologiyasına nəzər salmaq;
- dilin sintaktik quruluşunda əvəzliyin vəzifə və funksiyalarını təyin etmək;
- əvəzliyin söz birləşməsi və sadə cümlədəki vəzifələrini müəyyənləşdirmək;
- əvəzlik və onun növlərinin dilin sintaktik quruluşunda oynadığı rolu dəqiq-ləşdirmək;
- mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması əvəzliyin funksiyalarını şərh etmək;
- əvəzliyin mətnyaratma funksiyalarını təhlil etmək və üzə çıxartmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatımızda əvəzlik bir nitq hissəsi kimi müasir dil materialları əsasında öyrənilir. Elmi yeniliklər əvəzliyin morfolojiyası və sintaksisi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Kompleks tədqiqatda əvəzliyin nitq hissələri arasında yeri və mövqeyi əsaslandırılır. Hər bir növün özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətləri izah olunur. Əsas yeniliklərdən biri I və II şəxs əvəzlilərinin deydik funksiyasının müəyyən edilməsi, III şəxs əvəzliyinin mətnyaratma xüsusiyyətlərinin araşdırılması, “It” əvəzliyinin funksional imkanlarının üzə çıxarılması, dilimizin əvəzlilərinin rus və qərb dilçiliyində əvəzlilərlə müqayisəsidir. Müqayisə əvəzliyin təsir dairəsinin, həddlərinin, onun vəzifə və funksiyalarının çoxşaxəliliyində özünü göstərir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 1 elmi məqalə yazılmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, hər biri üç yarımfəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və

vəzifələri, onun nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, elmi-praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsildə əvəzlilərin qərb, rus və Azərbaycan dilçiliyində mövqeyindən bəhs olunur, ayrı-ayrı alimlərin fikirləri təhlil edilir. Əvəzlilərin nitq hissələri arasında mövqeyi, onların semantik xüsusiyyətləri, inkişaf mərhələləri, bu sahədə alimlərin tədqiqatları, əvəzlilərin leksik, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, yaranma yolları, müxtəlif prinsiplər əsasında aparılan təsnifatlarına dair geniş məlumat verilmişdir.

İkinci fəsildə isə Azərbaycan və ingilis dillərində şəxs əvəzliləri, onların xüsusiyyətləri təhlilə cəlb edilir, “it” əvəzliyini geniş aspektdə təhlilə cəlb edilir.

Nəticə hissəsi isə hər bir fəsildə apardığımız tədqiqat ümumiləşdirilmələrini, müzakirə etdiyimiz başlıca sualların cavablarını və sonda gəldiyimiz mühüm əhəmiyyət daşıyan nəticələri əks etdirir.

I FƏSİL

ƏVƏZLİYİN NİTQ HİSSƏSİNDƏ YERİ

1.1. Məsələnin Qərb dilçiliyində qoyuluşu

Nitq hissələri arasında olan əvəzlilər özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Ona görə də o, həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olub. Bu problemlə məşğul olan dilçilər əvəzlilərə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşır və bu da onlar arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Dilçilər əvəzlilərə leksik mənasına və özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqli yanaşır, müəyyən dövrlərdə yazılmış qrammatikalarda əvəzlilərin yeri tam müəyyən edilməmişdir, bir çox alimlər əvəzliləri əsas nitq hissələrinə, bəziləri isə köməkçi nitq hissələrinə aid edirlər.

Bir qrup dilçinin fikirlərinə əsasən köməkçi isimlərə əvəzlilər daxildir. Məsələn, dilçilər F. İ. F. İuslaev, P. Ya. Skorik və başqaları yalnız şəxs əvəzlilərini əsas nitq hissəsi hesab edirlər, digər mənə növlərinə malik olan əvəzlilər isə ya köməkçi isimlərə, ya da müxtəlif nitq hissələrinə aid edilir.

Dilçilər arasında əvəzliyi tam leksik mənalı söz hesab etməyənlər də vardır, həmin dilçilər əvəzliyin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik mənaya malik nitq hissəsi olduğunu müdafiə edirlər.

Son zamanlar dilçilikdə yeni ənənə yaranmağa başlayıb. Əgər əvvəlki qrammatikalarda əvəzlik nitqin əsas hissəsidirsə, onun orijinallığı, mənə növlərinin fərqliliyi və s. suallar müzakirə olunur, əgər tədqiqat problemin obyektiv həlli üçün aparılıbsa, indi sual başqa cür qoyulur və izah edilir.

Müasir və ümumi dilçilikdə əvəzlilərin əhatə dairəsinin və həddlərinin genişləndirilməsi məsələləri düşüncə mənbəyinə çevrilir.

Avropa dillərinin qrammatikası ilə məşğul olan bir sıra dilçilər əvəzliyin tərkibinə digər nitq hissələri içərisində olan, lakin semantikasına görə ümumilik və əvəzedicilik xüsusiyyətinə malik olan sözləri də daxil edirlər. Onlardan bəziləri hətta sayılan bir çox növlərini əvəzliklə birləşdirməyi təklif edir, başqa bir qrupu isə dilin xüsusiyyətindən asılı olaraq əvəzlik – feil, əvəzlik - zərf şəklində qruplaşdırmağı təklif edirlər. Göründüyü kimi, əvvəlki fikirlərdən fərqli mövqe

müşahidə olunur. Bu ənənəyə görə əvəzliyin əsas nitq hissələri içərisindəki mövqeyi və tutumunu möhkəmlətmək özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərir. Lakin orada bir qədər diqqətli olmaq lazım gəlir. Çünki mövzuya aludə olub oxşar xüsusiyyətli sözlərin əksəriyyətini əvəzliyə aid etmək düzgün prinsip sayılaılmaz. Əlbəttə, başqa nitq hissələri içərisində olan həmin sözlərin seçilməsi müvəffəqiyyətli bir iş ola bilər.

Əvəzlik əvəz edir. Bu, o deməkdir ki, əvəzlik əşyanın, əlamətin, kəmiyyətin göstəricilərinin yerində işlənir. Odur ki, bu nitq hissəsinə bəzən kim (Sən hara?), bəzən hansı (bu meyvəni ye) və s. sualların verilməsi məhz əvəzliyin hansı kateqoriyadan olan sözləri əvəz etməsilə əlaqədardır. Əvəzlik əvəzində işləndiyi itq hissəsinin morfoloji və sintaktik təbiətini özündə daşıyır.

Əvəzlilər deyətik xarakter daşıyan dil vahidlərinin xüsusi növüdür. ünvanlanmış işarələr, yaxud işarələrin tərkib hissəsidir. Əvəzlik deyətik funksiyaya malikdir, yəni əvəzlilər məxsus olduğu hər bir dildə xüsusi paralel-sistem yaradır. Əvəzliyin deyətik funksiyasına xas olan xüsusiyyət dedikdə, ikinci dəfə təkrar etməmək, eyni rolu oynamamaq, əsas ifadəni əvəz etmək bacarığı və s. nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, türk dillərində integrasiyanın məhsulu şəxs, işarə və bir çox sual əvəzliləridir [14, s.167]. Əvəzlik bu funksiyası onun stilistik məqamlarını xatırladır. Hər bir əvəzetmə yalnız stilistik məqsədə xidmət edir. Danışıda və dildə əsas rol oynayan şəxs, işarə və sual əvəzliləri dildə tarixən çox qədimdir.

Əvəzlilər ikinci dərəcəli leksik vahidlərdir. Bir leksik vahid kimi “dilin bir növ qızıl fondu-lüğəti, dilin kağızı hesabına fəaliyyət göstərir. Əvəzetmə elmi təkrardan xilas edir. Bu mənada pragmatikdirlər, canlı dilləri var. E. M. Volf iber-roman dillərində əvəzlilərin morfoloji xüsusiyyətlərindən danışaraq yazır: “Hər bir dilin əvəzlilərində bir sıra orijinal xüsusiyyətlər vardır [40, s.4] Bunlar yalnız bu dilə xas olan bu və ya digər formanın xüsusiyyətləri, əvəzliyi təşkil edən söz qruplarının morfoloji xüsusiyyətləri, əvəzlik formalarının əlaqəsi, feil quruluşunda əvəzlilərin rolu və s. aiddir.

Dilimizin söykəndiyi əsaslı faktlar göstərir ki, əvəzlik leksik-qrammatik təbiəti etibarilə müstəqil bir nitq hissəsidir. İşarəvilik əvəzliyin əsas funksiyasıdır.

Əvəzlik bu funksiyanı icra etmək üçün bu və ya digər nitq hissəsi ilə mübadiləyə girməli, təbii şəkildə əvəz etdiyi sözlərin qrammatik möcüzəsinə əsaslanmalıdır.

Göründüyü kimi, burada vəziyyət Azərbaycan dilində olduğu kimi deyildir. Bu isə sintaksisdə bağlayıcı söz adlanan bir qrup leksik vahidin morfolojiyada öz yerini tapması və bu tipli sözlərin morfoloji bazisinin əsaslandırılması deməkdir. Sual əvəzliyinin sintaktik vəziyyətdə baş verən dəyişiklik onun bağlayıcı söz kimi yeni funksiyada çıxış etməsinə səbəb olur. Sual əvəzliyi və bağlayıcı söz arasındakı sintaktik omonimlik getdikcə qabarıqlaşır. Bu da həmin sözlərin yeni mənə qrupunda birləşərək morfolojiyada öz yerini tapması üçün şərait yaradır.

Belə dəyişikliyə uğrayan sözlərin yalnız sintaktik funksiyaya görə yeni mənə növünə ayrılması, nisbi əvəzliliklər adı altında verilməsi əslində düzgün deyildir. Bunlar - yəni nisbi əvəzliliklər adlı terminin əsası olmadan dilçiliyə gətirilməsini də məqbul saymaq olmaz. Nisbi əvəzlik adı altında verilən bu sözlər əslində təklikdə işləmə bilməyən, yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayan sözlərdir. Bizə belə gəlir ki, sual əvəzliyinin əsas vəzifəsi cavab tələb etmək və ya söylənilən fikiri dəqiqləşdirməkdir. Bundan kənara isə onlar yalnız və yalnız cümlənin daxilində, sintaktik situasiyada yeni funksiya qazanaraq özünü yeni aspektdə göstərir. Bu isə sintaktik situasiyanın morfoloji bazisə təsir edərək onun tamam dəyişməsi demək deyildir. Bu, müvəqqəti şərait nəticəsində sözün yeni funksiyasıdır. Biz əvəzliyin sintaksisindən danışarkən bu məsələ üzərində dayanacağımız üçün burada geniş məlumat vermirik.

Artıq qeyd edildiyi kimi, dilçilərin bir qrupu yiyəlik və qayıdış əvəzliliklərini yəzliyin xüsusi mənə növü kimi qəbul etmir. Dilçilərin qeyri-müəyyən və inkar vəzliliklərinə münasibəti də müxtəlifdir: onlardan bir qrupu qeyri-müəyyən və inkar əvəzliliklərini əvəzliyin müstəqil mənə qrupu kimi qəbul edir, digər qrupu isə qeyri-müəyyən əvəzlilikləri əvəzliyin müstəqil mənə qrupu kimi götürür, lakin inkar əvəzliliklərini əvəzliyin bu mənə növünə daxil etmir. Dilçilərin digər qrupu isə inkar əvəzlilikləri haqqında, ümumiyyətlə, danışmır, qeyri-müəyyən əvəzliliklərin müstəqil mənə qrupu təşkil edib-etməməsi məsələsinə heç toxunmur.

O, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə nitq hissələri arasında mühüm yer tutur. Sayca az söz olmasına baxmayaraq, bu nitq hissəsinə məxsus olan sözlər dildə geniş işləkliyə malikdir. Leksik-semantik mənalarının spesifikliyinə görə bu nitq hissəsinə daxil olan sözlərin leksik mənası dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir qrup dilçi hesab edir ki, əvəzlilər həqiqi mənə daşımır, yəni konkret mövzu, işarə, yer və s. ifadə etmədiyini göstərmək bu nitq hissəsinin leksik mənə daşmadığını, yalnız qrammatik mənə daşdığını göstərir.

Digər qrup dilçilər əvəzlilərin semantik mənasına daha ehtiyatla yanaşırlar. Onlar əvəzliyin sırf leksik-lüğəvi mənə daşmadığını qeyd etməklə yanaşı, onun hər halda müəyyən leksik mənə daşdığını və onları müstəqil (əsas) nitq hissələrinə daxil etsələr də, əvəzliyi əsas nitq hissələrindən ayıraraq, ayrıca qrup (nitq hissəsi) kimi verməyin tərəfdarıdır.

Əvəzlilər ad qrupuna daxil olan elə tipli sözlərə aiddir ki, onlar əşyanın adını, əlamət, keyfiyyət və miqdarını konkret olaraq göstərə bilmir, yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətləri ümumi şəkildə əvəz edir və ya onlara işarə edir. Əvəzliyin mənasının dəqiqləşməsi mətnlə, sintaktik situasiya ilə bağlıdır. Bu üzlərin müəyyən olmuş dəqiq konkret mənası əvəz etdiyi sözlə - nitq hissəsi ilə əlaqədar olaraq açılır. Əvəzliyin konkret mənası əvəz və ya işarə etdiyi nitq hissəsinə müəyyən dərəcədə yaxınlaşır, lakin bir sıra xüsusiyyətlərinə görə yenə də həmin nitq hissəsindən fərqlənir. Hər bir əsas nitq hissəsi konkret lüğəvi mənaya malikdir. Əvəzliyin isə mənası dəyişkən və kontekstdən asılı vəziyyətdədir. Yəni alma, “qırmızı”, “beş” və s. bu tipli sözlərin ifadə etdiyi əşya, əlamət, miqdar hər yerdə eyni adlanacaqdır. O (şəxs əvəzliyi) deyəndə isə qarşımızda hər hansı bir varlıq canlanır. Lakin həmin əvəzliyin nəyi əvəz etməsi müəyyən mətn daxilində konkretləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, adlarla əşyalar arasındakı əlaqə daimi, əvəzlilərlə əvəz etdiyi obyekt arasındakı əlaqə isə müvəqqətidir, müəyyən mənada, vəziyyət, situasiya və ya mətn daxilində mövcuddur.

“Kitab bilik mənbəyidir” cümləsində “kitab” sözü müəyyən əşyaya verilən addır. Bu, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanıdır dedikdə isə “bu” əvəzliyi yalnız

“Qətl günü” kitabına işarə edir. Başqa cümlədə bu-şəxsi, əlaməti və digər xüsusiyyəti göstərərək dəyişə bilər. Məhz yuxarıdakı cümlədə “bu” əvəzliyi konkretlik bildirir. Lakin bu konkretlik sabit səciyyə daşımır.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əvəzliliklərin leksik mənasının izahında məna növünün ayrıca, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır, işarə əvəzliyinin əsas xüsusiyyəti isə dinləyicinin diqqətini deyiləcək fikrə cəlb etmək və ya əvvəlcədən söylənilən hadisəni yada salmaq əsas məqsədidir. İşarə əvəzliliklərinin əsas leksik xüsusiyyətlərinin ən mühümü budur ki, onlar söz, söz birləşməsi, cümlə, bəzən isə bir sintaktik bütövü əvəz edə bilər. Bu əvəzliliklərin işlənməsi cümlədə təkrarın qarşısını alır, fikrin aydınlığına, nitqin rəngarəng çalarla ifadəsinə və üslubi cəhətdən gözəlləşməsinə səbəb olur.

Əvəzliyin məna növlərindən biri də şəxs əvəzlilikləridir. E.Benveniste bu tip əvəzliliklərdən danışaraq yazır: “Bu forma və anlayışların özünəməxsusluğu bütövlükdə dil problemi və konkret dil problemi kimi əvəzlilik problemini doğurur” [37, s.90]. Bu qrupun sözləri şəxs və kəmiyyət anlayışlarını birləşdirdiyinə görə onlara şəxs əvəzlilikləri deyilir. Bu mənalar qrupuna aid olan hər hansı sözü tələffüz etdikdə onun şəxsi, kəmiyyət, canlı və ya cansız olduğunu heç bir izahat və xüsusi forma olmadan aydın şəkildə müəyyən edə bilərik.

Şəxs əvəzliliklərinin cəmlənməsi də digər nitq hissələrindən və əvəzliyin digər növlərindən fərqlənir. Birinci və ikinci şəxsin cəmi leksik yolla, üçüncü şəxsin cəmlənməsi isə morfoloji yolla əmələ gəlir.

Birinci şəxsin təkini bildirən mən əvəzliyinin cəmi biz, ikinci şəxsin təkini bildirən sən əvəzliyinin cəmi siz, üçüncü şəxsin təkini bildirən o əvəzliyinin cəmi onlardır. Birinci və ikinci şəxsin cəmini bildirən biz və siz sözləri -lər şəkilçisini qəbul edə bilər. Lakin buradakı -lər morfemində cəmlilik deyil, müəyyənlik, seçilmə, ayrılma, konkretləşmə özünü göstərir. Məsələn: Bizlərdə o adama sayılan deyərdilər ki, atıb-vuran olsun, heç kəs onun bir sözünü iki eliyə bilməsin, əlsiz-ayaqsızları müdafiə eləsin.

“Mən əvəzliyi əvəzedici funksiyaya malik deyil; danışanın nitqində o, xüsusi adın yerində yox, öz yerində dayanır” [37, s.147]. E.Benveniste “Mən” əvəzliyi

haqqında yazır: “Hər bir “Mən”in öz istinadı var və hər dəfə unikalılıqdan götürülmüş tək bir fərd uyğun gəlir”.

Dilimizin qədimliyində şəxs əvəzliyi “bən” şəklində işlənmişdir. Bu formalardan hər hansı birinin daha çox işlənmə tezliyi və ya paralel istifadə olunması dilçi alimlərin diqqətini cəlb edərək, onların bu variantların ikililiyi haqqında maraqlı və müxtəlif fikirlər söyləməsinə səbəb olub. Bu ikisini yekunlaşdırsaq, aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

Bir qrup dilçi “b” səsinin daha qədim olduğunu və $b > m$ keçidinin daha inandırıcı olduğunu qeyd edir. Bu ideyanın tərəfdarları V. V. Radlov, V. A. Boqoroditski, N. K. Dmitriev, V. N. Kononov və başqalarıdır. $B > m$ keçidinin formalaşması obyektə yanaşma prinsipi müxtəlif cəhətli olduğu üçün eyni əvəzlik həm təyinedici, həm zaman, həm də digər bölgüyə daxil edilir. Bizcə, obyektə münasibətin prinsiplərini mənə cəhətdən qruplaşdırmaq daha məqsəduyğun olardı.

Əvəzliyin mənə növlərindən biri kimi işarə əvəzliyini qəbul edən bütün dilçiləri fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri həmin mənə növünə aid olan əvəzliliklərin söz tərkibidir. Əksər dilçilər o, bu, elə, belə, həmin, həmənlərini işarə əvəzliyi kimi qəbul edirlər. Fikir müxtəlifliyi özünü ən çox ora, bura, filan sözlərinə münasibətdə göstərir. «Filan» sözünü bəzi dilçilər işarə əvəzliyi kimi göstərir. Əslində, «Filan», qeyd etdiyimiz kimi, təyin əvəzliyidir. «Belə» əvəzliyi isə M.Kazımbəyin qrammatika kitabında zərf kimi verilib. Qalan dilçilər «belə» sözünü işarə əvəzliyi kimi qeyd etmişlər [30, s.89].

Ən çox mübahisəyə səbəb olan “ora, bura” sözləridir. Fikir müxtəlifliklərini nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. A.N.Kononov, M.Hüseynzadə, “Azərbaycan dili qrammatikası” müəllifləri bu sözlərin zərf olduğunu qeyd etmişlər.
2. B.Çobanzadə, F.Ağazadə, F.Zeynalov, Ə.Abdullayev, F.Cəlilov ora, bura sözlərinin əvəzlik - zərf xarakterli olduğunu qeyd edirlər.
3. N.K.Dmitriyev bu sözləri əvəzlik kimi xarakterizə edir [43, s.97].
4. Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev, S.Cəfərov, M.Qurbanova, M.İslamoora,

bura sözlərini əvəzlilik kimi qəbul edirlər.

Bəzi dilçilər isə əvəzlilik və zərfdən danışarkən bu sözlərə toxunmamış və ona münasibətini bildirməmişdir.

A.N.Kononov “ora, bura, şura” sözlərinin tarixən isim olduğunu və müəyyən inkişaf nəticəsində zərfə keçdiyini göstərmişdir. Müəllif “ora, bura” sözündən mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn “orası, burası” sözlərindən isə isim bəhsində söhbət açmışdır [52, s.90].

N.K.Dmitriyev “ora, bura” sözlərini yer zərfi hesab edir. Lakin bu sözlərin zərflərin içərisində tam differensiallaşmadığını söyləyərək onların hallanması və mənsubiyyətə dəyişə bilməsini göstərir. Müəllif sözlərin isimdən tam ayrılmadığını qeyd edir və onları isim-əvəzlilik hesab edir. Görünür, müəllif “ora, bura” sözlərinin sintaktik vəzifəsini morfoloji xarakteristikasından üstün tutur.

Sual əvəzlilikləri ümumi işdəki şəxs və əşyaya sual şəklində müraciət edir. Başqa növlərdən fərqli olaraq sual əvəzliyini əvəz edən söz sonrakı cavab cümləsində əks olunur. “Bütün digər sözlərdən fərqli olaraq, sual əvəzlilikləri və sual zərfləri heç nəyi adlandırmır və heç nəyi göstərmir. Yəni onlar nə nominativ, nə də deyktiklərə aid edilə bilməz. Onların mənasında əsas olan sual, sorğu elementidir” [24, s.61].

Sual əvəzlilikləri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Belə əvəzliliklər sual cümləsi fondunda öyrənilməlidir. E.Paduçevanın fikrincə, “sual əvəzliyinə xas olan mürəkkəblik və kontekst şərtlənməsindən aydındır ki, sual əvəzliyinin mənası bütövlükdə sual cümləsinin mənasının daxilində təsvir olunmalıdır” [49, s.233].

Sual əvəzlilikləri və sual zərfləri bütün digər sözlərdən fərqli olaraq heç nəyi adlandırmır və təyin etmir. Yəni onlar ad və ya işarə xüsusiyyətinə malik deyillər. Onların mənasında əsas sual sorğu elementidir.

Sorğu əvəzlilikləri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Belə əvəzliliklər sorğu cümlələri fondunda öyrənilməlidir. E. Paduçevanın fikrincə, “sorğu əvəzliyinin mürəkkəbliyindən və kontekstindən aydın olur ki, əvəzliyin mənası bütövlükdə sual cümləsinin mənasında təsvir edilməlidir”.

O.Espersen sual əvəzliyinin funksiyalarını müəyyənləşdirir: “Sual özünəməxsus iltimas - nəyi isə xəbər vermək, zəruri məlumatları çatdırmaq barədə xahişdir. Suallar müxtəlif ola bilər: faktiki əmrdən mədəni xahişə qədər” [48, s.354].

Sual əvəzlilikləri cümlə daxilində sual məqsədi ilə işlədilir. Bu əvəzliliklər vasitəsilə əşya, onun yeri, əlaməti, keyfiyyəti, mənsubiyyəti, zamanı soruşulur. Alınan cavabdakı söz əvvəlki cümlədəki əvəzliyin daşdığı vəzifəni daşıyır. Sual əvəzliyi şəxs və əşyanı sual tərzində ümumi halda əvəz edir. Başqa növ əvəzlilərdən fərqli olaraq sual əvəzliyi ilə əvəzlənən söz ondan sonra inkişaf edən dialoqun cavab cümləsində verilir. Bütün nitq hissələrinə verilən sualların hamısı sual əvəzliyinə daxildir.

Sual əvəzlilikləri, R. Budaqovun dediyi kimi, əşya haqqında dinləyicidən hər cür məlumata cavab almaq məqsədi ilə işlədilir. Müəllif göstərir: Sorgu əvəzlilikləri müsahib tərəfindən ya onlara ən yaxın olan şəxs və ya əşyaları (kim? nə?), ya da aid olduqları şəxs və ya əşyaları (kim? nə?), yaxud işarə və ya müvafiq mənə (necə? nə?) göstərmək üçün istifadə olunur.), yaxud da şəxsin və ya obyektin bir qrup şəxs və ya əşyadan fərqli olmasını tələb edir (nə?).

E. L. Erzinka qeyd edir ki, deykis reallıqda obyekt, şəxsi, hərəkəti, hadisəni səciyyələndirən müəyyən başlanğıc nöqtəsi, koordinasiya mərkəzidir. Çevikliyə gəlincə, çox vaxt əvəzlilərdən istifadə olunur. Həqiqətən də deikliyin ən yüksək dərəcəsi əvəzlilərə, ən aşağısı isə isimlərə aiddir. Məzmunu subyektə daimi münasibət, yəni konkret nitq aktında daimi münasibət nəticəsində formalaşan Tomino sözlərindən fərqli olaraq, deyktik sözlər yalnız aid olduqları mənada bütün semantik xüsusiyyətlərə malik deyildir. Beləliklə, deyktik ifadələr istinad, hadisə, şəxsi və s. a. mövzudan, zamandan, haldan, yəni nitqin başlanğıc nöqtəsindən asılı olan əlamətlər olan leksik vahidləri daim dəyişir.

O.V.Petrova görə, “zərf və feil kimi əvəzliliklər üçün şəxs, işarə və yiyəlik əvəzlilikləri istisna olmaqla, deiklik istəgə bağlı xüsusiyyətdir. Beləliklə, bir tərəfdən bütün əvəzliliklər deyktik deyil. yalnız əvəzlilərə istinad edir” [47, s. 90].

Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ismin halları, say, əvəzlik, əvəzliyin növləri, kəmiyyət şəkilçiləri, zərflər, sifət, söz birləşmələri, sadə cümlələr asitəsi ilə ifadə oluna bilər. Bu saydıqlarımızdan da göründüyü kimi, qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrindən yalnız biri qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Bunlardan (əvəzlilərdən) isə qeyri-müəyyənliyi ən çox ifadə edən qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Belə dolaşıqlıq, yəni kateqoriya və onun ayrı-ayrı ifadə vasitələrin sərhədinin düzgün dəqiqləşdirilməməsi bəzi müəlliflərin qeyri-müəyyən əvəzlik olmayan sözlərin də bu sıraya daxil etməsi ilə nəticələnmişdir, yalnız yeri gəldikcə onlardan danışacaq və öz münasibtlərimizi bildirəcəyik.

1.2. Rus dilçiliyində məsələnin qoyuluşu

Dilçilik elmi dil sistemində söz sinfi kimi əvəzlilərin keyfiyyət xarakteri ilə bağlı kifayət qədər böyük həcmdə bilik və faktlar toplamışdır. Qrammatik sinif kimi əvəzlilər haqqında təlim digər söz qrupları haqqında təlimlə yanaşı klassik qrammatikanın tərkib hissəsidir. Əvəzlilərin işlənməsi sahəsində hələ də çox açıqlanmayanlar var və üstəlik, 20-ci əsrin dilçiliyində bu söz sinfinin statusu şübhəli oldu. Əvəzlilər tez-tez “sirli” sözlər adlandırıldı, çünki ənənəvi filologiyada onların təsvirləri demək olar ki, həmişə nəzərə çarpan ziddiyyətlərə malikdir. Həqiqətən də, bu sinif, xüsusən də digər qrammatik siniflərlə müqayisədə spesifik və qrammatik cəhətdən fərqlidi. Bu, V.V.Vinoqradov “Rus dili” (1972) adlı fundamental əsərində əvəzlilər fəslini “Müasir rus dilində nitqin xüsusi hissəsi kimi əvəzlilərin qrammatik qalması” adlandırdı. Bu başlıqda nəzəriyyəçi rus dilçiliyində formalaşmış pronominal sinfə münasibəti əks etdirmişdir. V.V.Vinoqradov Avropa dillərində, o cümlədən rus dilində sözlərin hər hansı qrammatik sistemini təsvir edərkən kanonlaşdırılmış sxem kimi qəbul edilən klassik Avropa qrammatikası nöqtəyi-nəzərindən pronominal sinfi çox ardıcıl və dəqiq təhlil etmişdir” [39,s.87].

Ənənəvi texnologiyanın işığında əvəzlilərin təsviri həqiqətən bir zamanlar tam hüquqlu qrammatik sinfin qalıqları kimi görünür. Əgər ana dilində danışanlar

əvəzlilikləri təbiətə eyni tipli vahidlərin ayrılmaz sinfi kimi dərk etməsələr və onları bütün keyfiyyətlərinə görə dilin digər vahidlərinə qarşı qoymasalar, heç bir etiraz yaratmazdı. Bu uyğunsuzluğu ilk növbədə, “nitq hissəsi” kateqoriyasının şərti olması və elmi mənşəli olması ilə izah etmək olar. Bu, onun spekulativ xarakterini müəyyən edir: sözlərin ümumiləşdirilmiş əlamətlərinə görə siniflərə bölünməsinə əks etdirir.

“Nitq hissəsi” anlayışı elmdə nitqə zidd olan dil sistemi haqqında aydın bir fikir işlənməmişdən çox əvvəl meydana çıxdığından, bu kateqoriyanı ayırd edən əlamətlər təxminidir və bir çox konkret hallarda kifayət qədər aydın deyil. Bu, dəyərli əhəmiyyətli sözlərin əsas xüsusiyyətlərinin nitq hissələrinin ayrılması üçün əsas olması ilə əlaqədardır. Əvəzliliklər bu sözlərdən semantik quruluşunda leksik mənanın olmaması ilə fərqlənir, onların məzmun planı qrammatik mənələrdən ibarətdir (A.M.Peşkovski, 1956). Bu, əvəzlilikləri hətta nitq əvəzinə işlədilən sözlərə də hər cəhətdən bənzəməz edir. Beləliklə, pronominal sinif yeni linqvistik məlumatlar işığında daha da öyrənilməsinə və sistemləşdirilməsinə tələb edir.

Rus dilçilərindən A.M.Peşkovski də əvəzliyi müstəqil nitq hissəsi hesab etmişdir. O, bu nitq hissəsinin semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları isim, sifət və zərflərin arasında bölüşdürmüşdür. Müəllif əvəzlilikləri belə qruplaşdırmışdır: əvəzlik-isim; əvəzlik-sifət; əvəzlik-kəmiyyət; Əvəzlilikləri “boş söz” hesab edən alim yazır: “Deməli, bu sözlərin paradoksu ondadır ki, onlar həm əsas, həm maddi məna daşıyır həm də əlavə mənaları formaldır. O göstərmişdir ki, bu sözlər hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun da xüsusiyyətini daşıya bilir [48, s.154].

Əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyən olunmasında tədqiqatçılar bir sıra məsələləri ön sıraya çəkmişlər. Məsələn, V.M.Jirmunski göstərir ki, əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyənləşməsində onları senrantik məzmununa görə fərqləndirmək, sintaktik vəzifəsinə və qrammatik cəhətlərə görə rəsmiləşdirmək lazım gəlir [46,s.111-127].

Əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyənləşməsində semantik və morfoloji, leksik, yaxud semasioloji, həmçinin qrammatik ölçülər də tədqiqatçılar tərəfindən əsaslandırılmışdır.

R.Budaqovun nöqtəyi-nəzərinə, əvəzlik son dərəcə mürəkkəb və mübahisəli kateqoriyadır [38, s.191]. Tədqiqatçı mürəkkəb və mübahisəli sözlərini işlədərkən təkcə bu və ya digər sözün əvəzlik sayılıb - sayılmamasını əvəzliyin müxtəlif növlərə bölünməsinə nəzərdə tutmur. Başlıca mübahisə əvəzliyin müstəqil bir nitq hissəsi olub-olmaması, onun əsas, həmçinin köməkçi nitq hissələri sırasında verilə bilməsi kimi məsələlər ətrafında cərəyan edir.

F.Aşnin səhv olaraq əvəzliyi köməkçi nitq hissəsi sayır. Y. Anıçkov isə bundan fərqli olaraq, əvəzliyi xüsusi nitq hissələrinə aid edir. Əvəzliyə münasibətlərdən biri də onun material əsası ilə bağlı olmamasıdır. Əvəzlik öz-özlüyündə heç nəyin adı deyil. İsim, sifət və digər nitq hissələri həyatı səbəbdən meydana gəlibsə, belə sözlərin dildə varlığı zərurətdən əmələ gəlibsə, əvəzlik üçün belə real zəmin və zərurət yoxdur. Əvəzlik adlandırmır, işarə edir. Odur ki, bu nitq hissəsinə «boş söz» kimi diqqət yönəldənlər də tapılır.

“Принципы классификации именных частей речи” adlı kitabda isə əvəzliliklərin məna qrupları yuxarıda göstərilənlərdən bir qədər fərqlidir. Burada müəllif inkar əvəzliyini ayrıca məna növü kimi verir, təyin- qayıdış əvəzliliklərini isə eyni qrupda birləşdirir.

Son zamanlar əvəzlik haqqında elə tədqiqatlar meydana gəlmişdir ki, orada belə bir fikir vurğulanır: əvəzlik əvəz etmir, onun funksiyasına bu əlamət «yaraşır». Məsələn, A.Peşkovski yazır: “Əvəzliliklərin yalnız əvəzləyici sözlər kimi təfsiri artıq yalnız dilçilik tarixinə məxsusdur”. “Fikrimizcə, əvəzliliklərin mənasının olması birmənalı olaraq onunla sübuta yetirilir ki, onlardan hər biri kontekstdən asılı olmayan özünə məxsus informasiyanı daşıyır” [48, s.28].

O.V.Petrova görə, əvəzliliklər təkcə ad əvəzinə, ad mənasında işlənmiş, əvəzliliklər dilin öz sistemində situasiyadan asılı olmadan, kontekstdən də kənar leksik mənaya malikdir. Əvəzliyin xüsusi məna bildirməsini digər dilçilərlə yanaşı, E.V.Paduçeva da göstərmişdir.

İşarə əvəzliyinin tədqiqi sahəsində mühüm işlərdən birini N.K.Dmitriyev görmüşdür. O, özünün “Структура тюркских языков” və “Грамматика башкирского языка” adlı əsərlərində işarə əvəzliyindən geniş şəkildə söhbət açmış, özündən əvvəl toxunulmuş məsələlərə də münasibətini bildirmiş, işarə əvəzliliklərinin formalaşmasında semantik xüsusiyyətlərin də mühüm rolu olduğunu göstərmiş, onların formalaşmasında zaman, məkan münasibətinin də mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. Müəllif işarə əvəzliyinin etimologiyasına da toxunmuşdur. Yeri gəldikcə biz bu məsələlərdən ətraflı danışacağıq.

XX yüzilliyin 40-cı illərindən sonra ayrı-ayrı türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş müxtəlif səpkili əsərlərdə işarə əvəzliyinin də araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə N.Direnkova, A.Potselyevski, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, F.tskakov, B.A.Serebrennikov, A.Şerbak, İ.K.Musayev, M.İslamov, M.Qurbanova və başqalarının zəhmətini qeyd etmək lazımdır.

N.A.Baskakov qaraqalpaq dilinə aid yazdığı kitabında işarə əvəzliyinin həm etimoloji, həm leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, bir sıra məsələlərin elm-nəzəri təhlilini verməyə çalışmışdır. Müəllif işarə və şəxs əvəzliliklərinin tamamilən eyni mənbədən təşəkkül etdiyini göstərir. İşarə əvəzliyinin daşdığı sintaktik funksiyalara görə onu aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır.

1. Təyin kimi çıxış edən işarə əvəzlilikləri.
2. Müxtəlif ümumi qrammatik kateqoriyaların şəkildələrini qəbul edərək işlənənlər.
3. Zərflik kimi çıxış edənlər [36,s.87]

Bizə belə gəlir ki, bir məna növünün içərisində sintaktik funksiyaya görə bölgü əsassızdır. Ola bilər ki, işarə əvəzliyi digər sintaktik funksiya daşsın. İşarə əvəzlilikləri substantivləşərək müxtəlif cümlə üzvləri kimi işlənə bilər. Təsnifat apararkən eyni ölçü əsas götürülməlidir. Göründüyü kimi, N.A.Baskakovun təsnifatının özündə ümumi prinsip pozulmuşdur. Çünki I və III prinsiplər sintaktik vəzifəyə görə; II prinsip isə morfoloji xüsusiyyətə görə aparılmışdır.

A.N.Kononov türk və özbək dillərinə aid yazdığı qrammatika kitablarında digər nitq hissələri kimi əvəzlik və onun məna növlərinə toxunmuş, öz münasibətini bildirmişdir, işarə əvəzliyi haqqında danışan müəllif bu sözlərin özünəməxsusluğu, etimologiya və semantikasından xüsusi olaraq danışmışdır [52, s.90].

Bir qrup dilçilər N.Dmitriyev, K.M.Musayev, T.Suyarov, və b. işarə əvəzliyini yalnız məkan münasibətinə görə qarşılaşdırır və bir-birindən fərqləndirirlər. Məkana münasibətinə görə yaxın, uzaq; orta məsafə, lap yaxın, lap uzaq; arqumentləri məsafəyə işarə edə bilən əvəzlilikləri bir qrupda birləşdirir.

N.K.Dmitriyev “bu” və “u” əvəzliyinin yaxın və uzağa işarə etməsindən başqa məlum və naməlum da işarə etdiyini bildirir. İ.Suyarov isə bu əvəzliliklərin məlum və naməlum işarəsini deyil, yalnız məkanca yaxın və uzağa işarəni qəbul edir.

N.K.Dmitriyevin fikrinə diqqətlə yanaşsaq, mənanın ilkin qatında yalnız yaxın və uzağı, sonrakı mərhələdə isə mətnindən asılı olaraq məlum və naməlum işarəni duymaq mümkündür.

Əvəzliliklərin tipoloji bölgüsü ilə məşğul olan K.Y.Maytinskaya əvəzliyin məkana işarə münasibətinə görə bölgüsünün müxtəlif olduğunu qeyd edir. Müəllif bəzi dillərdə məkana görə işarə etmə dərəcəsinin iki, üç, dörd, hətta yeddi olduğunu da qeyd edir.

A.N.Kononov əsas işarə əvəzliyi kimi bu, şu, u əvəzliliklərini qeyd edir. Hər bir əvəzliyin semantik cəhətdən müxtəlif olduğunu göstərərək onların şəxs əvəzliyi ilə eyni kökdən olduğunu qeyd edir.

Bu əvəzliyinin “şu” formasında da işləndiyini qeyd edən müəllif bu əvəzliyinin ben / mən əvəzliyi ilə əlaqədar olduğunu qeyd edərək, bu əvəzliliklərin deyiktikliyi, anaforikliyi haqqında məlumat vermiş, göstərilən əşyanı xronoloji şəkildə işarə edə bildiyini də yazmışdır. Şu əvəzliyinin determinativ işarə, anaforik, preparativ məna bildirdiyini göstərən müəllif U işarə əvəzliyinin isə məkanca uzaq və ya naməlum əşyaya işarə bildirdiyini və anaforik məna daşdığını qeyd edir.

A.N.Kononov qalan əvəzlilikləri mürəkkəb və törəmə hesab edir, tuşbu, anav, manav və s. Müəlliflərin bir qrupu - A.M.Şerbak, F.D.Aşnin, M.A.Xabiçev,

K.E.Maytinskaya və b. işarə əvəzliyini ifadə etdiyi mənaya görə təsnif edir. Lakin ifadə eüifyi mənə münasibətinə görə olan təsnifdə də dilçilər arasında fikir aynılığı mövcuddur. Müəlliflərin bir qismi işarə əvəzliyini ifadə etdiyi mənaya, digərləri zamana, bəziləri məlum və namələmə, bəziləri isə anaforik və deyiktik xüsusiyyətinə görə qruplaşdırırlar.

A.M.Şerbak işarə əvəzliyinin əsas iki mənə xüsusiyyətinin (məkan və zaman) qabarıq olduğunu qeyd edir. Müəllif məkan münasibətində iki xüsusiyyətin - uzaq və yaxın, zaman münasibətində isə 1) haqqında danışılan zamanın indiki zamana münasibətinə edilən işarə; 2) haqqında əvvəl danışılana işarə əlamətlərinin olduğunu təsdiq edir.

F.D.Aşnin fikirlərində əvəzliyin məhz işarəvilik xüsusiyyətini irəli çəkmiş və bu işarəviləyin deyktik (konkret işarəvilik) və anaforik (keçmişə işarə) növlərini göstərmişdir. [35, s.187]

M.A.Xabiçev işarə əvəzliyinin 1) məkan, 2) zaman, 3) anaforik, 4) konkretlik, 5) təyinedicilik növlərini göstərmişdir. Müəllifin təsnifatında obyektə yanaşma prinsipi müxtəlif cəhətli olduğu üçün eyni əvəzlik həm təyinedici, həm zaman, həm də digər bölgüyə daxil edilir. Bizcə, obyektə münasibətin prinsiplərini mənə cəhətdən qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Sintaktik funksiyanın nitq hissələrinin müəyyən edilməsində rolunu inkar etmək olmaz, lakin onun əsas, həlledici amil kimi nəzərə alınması sözün bir neçə nitq hissələrinə aid olmasına səbəb olmuşdur. Bu yanaşma sifət zərfi, nömrə zərfi, əvəzlik zərfi və s. problemi həll edə bilər.

T.Meşçaninov nitq hissələri və nitq hissələri haqqında kitabında onu da qeyd etmişdir ki, nitq hissələrinin təsnifatını nitq hissəsinə tabe etmək, bununla da müxtəlif nitq hissələrinə bir sözün təyin edilməsinə qarşı çıxmaq düzgün deyildir.

Həm də razılaşıırıq ki, sözün yalnız nitq hissəsi ola biləcəyini qeyd etmək vacibdir. Onun sintaktik situasiyada qazandığı yeni xüsusiyyət onun yeni funksiyasıdır. Qeyd edək ki, vəzifə və funksiya sözlərinin mənaları bir-birindən fərqləndirilməlidir. Dilçilik ədəbiyyatında bu sözlərin dublet kimi işlənməsinə rast gəlirik. Bizə elə gəlir ki, sintaktik mövqeyə daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

Yəni sintaktik vəzifə ilə sintaktik funksiya anlayışlarını bir-birindən ayırmaq zərurəti yaranır. Vəzifə anlayışı dedikdə, hər bir nitq hissəsinin heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan özünəməxsus şəkildə ifadə edə bilməsi işarəsi nəzərdə tutulur. Funksiya anlayışı sintaktik situasiyada nitqin hər hansı bir hissəsinin konkret məqsədindən kənar yeni xüsusiyyət, yəni funksiya əldə edərək ifadə edə biləcəyi fərkdir.

Funksiya və vəzifə anlayışları eləcə də onların izahı haqqında dilçilər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçilər funksiya ilə vəzifə arasında paralel apararaq göstərilər ki, dil sətirinə hər hansı söz və ya söz formasının əlavə edilməsi onun sintaktik funksiyası ilə bağlıdır. Bəzi dilçilər “tapşırıq” və “funksiya” terminlərindən adekvat şəkildə istifadə edirlər. [26, s.23-27]

Uzun müddət filologiyada nitqin hər hansı bir hissəsini vurğulamaq üçün morfoloji əlamətlər əsas əlamət hesab edilmişdir. Rus dili kimi bir dil üçün bu xüsusiyyət söz qrupunun ümumi nümunəvi paradigmalara malik olmasıdır. Məlumdur ki, paradigma istənilən fleksiya dilinin əsas maddi ifadə vahididir, çünki sözlərin düzgün işlədilməsi üçün ana dilində danışan şəxs onun bütün söz formalarını yaxşı bilməli və istifadə etməyi bacarmalıdır. Dil strukturunun istənilən səviyyəsindəki hər hansı bir paradigma, dilin nitq fəaliyyəti prosesində təbii olaraq bir-birini əvəz edən və eyni zamanda onlar üçün ümumi olan sabit invariantla birləşən variantlar toplusudur. Nitqdə fəaliyyət göstərən sözlər yalnız paradigmanın üzvləri kimi bir-biri ilə sintaqmatik əlaqəyə girirlər. Onlar nitq axınında mövcuddur, quruluşu zamanla açılaraq, hərəkətinin hər mərhələsində bu və ya digər paradigmanın üzvlərindən yalnız birini seçir.

Rus dilində əvəzliyin paradigma yaratmaq qabiliyyətinə fleksiya deyilir. Paradigma eyni qrammatik sinfə aid sözlərin dəyişməsinə uyğun olaraq bir modeldir. İstənilən paradigma qrammatik kateqoriyaların həyata keçirilməsidir və qrammatik mənaların sonlu siyahısının və onların kombinatorikasının təsbiti və buna görə də onu qapalı formalar sinfinə çevirən müəyyən sayda əlaqənin olması ilə seçilir.

Ənənəvi qrammatikada paradiqmatik formalar keyfiyyətindən asılı olmayaraq, bu formanın spesifik istifadəsi nəticəsində yaranan yalnız maddi formatın xarakteri ilə müəyyən edilir. Şifahi vahidlərin mexaniki sistemləşdirilməsi, onları nitqdə təbii fəaliyyət prosesindən qopararaq, əvəzliyi faktiki mövqeyə uyğun gələn hər hansı təsvir imkanından məhrum edir. Bu baxımdan tam mənalı sözlər daha az həssas obyektədir, çünki onlar dəqiq müəyyən edilmiş real mənaya malikdirlər ki, bu da onların mətnə işlənməsindən kənarda da məhsuldar funksional semantikasını sabitləşdirir. Bu arada, pronominal sözlərin dəqiq təsviri üçün müxtəlif amilləri nəzərə almaq lazımdır, çünki onlar başqa sözləri əvəz edən kimi həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən çevikliyə malikdirlər. Çox vaxt yaxşı işlənmiş sxemlər yalnız keyfiyyəti sxemin meyarlarına adekvat olan əvəzlilərin bir hissəsini təsvir etmək üçün uyğundur. Qalan əvəzlilər təqribən təsvir edilmişdir, çünki sxem meyarları baxımından bəzi xüsusi xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Qrammatik quruluş vahidi kimi əvəzlik rus dilçiliyində ətraflı təsvir edilmişdir (A.V.Bondarko, N.N.Durnovo, A.A.Zaliznyak, İ.Q.Miloslavski, N.Yu.Şvedova və b.). Əvəzliyin hər bir növü formal strukturda spesifik qrammatik mənalara toplusu ilə müəyyən edilir, konkret paradiqmanın digər formaları arasında əhəmiyyətli mövqe tutur və funksiya-potensiyanın yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Sözlərin paradiqmatik forması ən çox müstəqil vahid kimi tədqiqatda əsas müşahidə obyektinə çevrilir.

Rus dili morfoloji keyfiyyətinə görə paradiqmatikdir, çünki onun əsas qrammatik vahidi fərdi sözlər deyil, paradiqmalardır. Belə bir dildə paradiqma sözün funksional potensialını təkcə müəyyən etmir, həm də təyin edir. Söz, bir qayda olaraq, öz paradiqması çərçivəsində işlənir.

1.3. Azərbaycan dilçiliyində əvəzliyin öyrənilməsi

Bir qrup dilçi əvəzliləri müstəqil nitq hissəsi hesab etməmiş, onları köməkçi nitq hissələrinə birləşdirmişdir. Sami Əfşar “Türk dilinin morfolojiyası

və sintaksisi” kitabında əvəzlilikləri müxtəlif isimlər, şəxs adları və isimlər kimi göstərir. Bu kitabda sözün müstəqil əvəzliyi kimi şəkilçilər də səhv verilmişdir. Bu fikir Əhməd Rasimin “Türk dilinin qısa qrammatikası” və Q.Rəşadın “Osmanlı dilinin qanunları” adlı kitablarında da davam etdirilir.

Türk dillərində müstəqil nitq hissələrindən sayılan əvəzliliklərə ilk dəfə olaraq köməkçi nitq hissələri kimi baxılmışdır. F.Kastanov, P.Melioransk, A.N.Samoyloviç, V.A.Boqorodiski və başqa türkoloqlar bu haqda nəzəri məlumatlar vermişdir. Onların əsərlərində əvəzliyin müxtəlif fonetik, morfoloji və sintaktik parametrləri öyrənilmişdir.

Digər qrupa daxil olan dilçilər əvəzliyi əsas nitq hissəsi hesab edirlər. Həmin dilçilər T.Qıqanov, M.Kazımbəy T.A.Belyayev, N.İ.Asmarin, A.N.Samoyloviç, V.A.Qordlevski, İ.Suyarov, Q.İ.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, N.N.Nikolski, A.İbatov, S.İ.Bankışskaya, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, F.Zeynalov, S.Qasımova, A.Əbilov, Ə.Xəlilov və b. əvəzliyin leksik mənasının spesifikliyini qəbul edirlər.

Lakin bu qrupa daxil olan dilçilərin özlərinin də arasında rəy birliyi yoxdur. Onlardan bəziləri əvəzliyi əsas nitq hissəsi hesab edir. Digər dilçilər isə əvəzliyi əsas nitq hissəsi hesab etməklə yanaşı, onları adlarla adekvat öyrənməyin daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd edirlər. M.Kazımbəy “Грамматика турецко-татарского языка” adlı kitabında əvəzliyi adlar cərgəsinə daxil edir və onların yeddi növünü (şəxs, işarə, nisbət, sual, qeyri-müəyyən, yiyəlik, qayıdış) göstərir. Müəllif «kim və ki» sözlərini də nisbi əvəzliliklərə aid etməklə yanaşı, bu sözlərin fars mənşəli olduğunu da qeyd edir. Ə.Z.Abdullayev bu sözlər haqqında yazdığı məqalədə sübut etmişdir ki, həmin sözlər xalis türk mənşəlidir [6, s.363].

M.Kazımbəy əvəzliliklərin içərisində nisbət şəkilçilərini də qeyd etmiş və göstərmişdir ki, bunlar yiyəlik-şəxs əvəzliyini əmələ gətirir. Bizcə, nisbət şəkilçilərini əvəzlik sırasında vermək düzgün deyil. Əgər əvəzliyi əsas nitq hissəsi hesab ediriksə, onda sözlə şəkilçiyə eyni səviyyədə, eyni ölçüdə yanaşmaq bizcə düzgün deyil. M.Kazımbəyin “birləşən əvəzlik” adı altında qeyd etdiyi mənsubiyyət şəkilçiləri əslində əvəzlikdən əmələ gələn, uzun inkişafdan sonra şəkilçiyə çevrilməli və müəyyən bir göstəricilərdir.

Əvəzlik başqa sözlərlə paradoksal qrammatik əlaqədə olan çoxplanlı, çox aspektli bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi ümumən pronimal leksikaya aiddir: şəxsin və əşyanın konkret adını bildirmir, onları ümumi şəkildə ifadə edir və onların mənaları haqqında danışan İ.Məmmədov belə yazır: “Dildə əvəzlilər, xüsusi adlar, nidalar və köməkçi sözlər istisna edilməklə bütün lüğəvi vahidlər məfhumla üzvü surətdə bağlıdır”.

Əvəzlilər türk dillərinin qrammatik quruluşunda böyük rol oynamış, tarixi inkişaf prosesində şəxs - mənsubiyyət şəkilçilərini və s. formalaşdırmışdır, ondan əlavə, bir çox əvəzlilər (əsas və əsas komponentlər) feilin, zərfin və digər nitq hissələrinə aid bəzi şəkilçilərinin yaranması üçün əsas olmuşdur. Məsələn, Jirmunski yazır ki, türk dillərində şəxs sonluqları şəxs əvəzliyindən gəlir. Əvəzlik problemi ilə bağlı dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən biri də onların semantik artikulyasiyasıdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, M.Kazımbəy yeddi növ əvəzlik (şəxs, işarə, münasibət, sual, qeyri-müəyyənlik, sahiblik, qayıdış) qəbul edir [30, s.110-150]. L.Budaqovun düşüncəsinə görə isə əvəzlik qrupuna beş növ əvəzlik (şəxs, işarə, qayıdış, nisbi və ki ilə işlənən və həll olunan əvəzlilər) daxildir. “Türkcə-sərf-nəhv” kitabında əvəzliyin məna beş növü (şəxs, işarə, mülki, rəbt, mübhəm zəmirləri) göstərilir. Qeyddə isə sual zəmirlərinin adı çəkilir və onlara da misal göstərilir.

N.Z.Hacıyeva qeyd edib ki, türk dillərində əvəzlilərin yeddi növü - şəxs, işarə, qayıdış, təyinat, qeyri-müəyyən, yiyəlik və inkar əvəzliləri işlənib hazırlanıb qeyd etdi. Sonralar nəşr olunan qrammatikalar göstərdi ki, əvəzlilərin beş-yeddi növü var.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında əvəzlilərin aşağıdakı növləri öz əksini tapmışdır: şəxs əvəzliləri; yiyəlik əvəzliləri; qayıdış əvəzlik; sual əvəzliləri; qeyri-müəyyən əvəzlik; təyin əvəzliləri. [13, s.90]

Bu kitabda əvəzliyin statusunun müəyyənləşdirilməsi, əsas nitq hissəsi kimi əsaslandırılması, onun məna növləri və bu növlərə daxil edilən əvəzlilərin izahı lüsbət hadisə kimi qeyd olunmalıdır. Lakin göstərilən müsbət xüsusiyyətlərlə məşğul, burada bəzi nöqsanlar da özünü göstərir. Bu da yiyəlik və qayıdış əvəzliyi adı

altında şəxs əvəzliliklərinin göstərilməsi, əvəzliliklərin sırasının süni şəkildə artırılmasıdır. Fikrimizcə, yiyəlik və qayıdış əvəzliyinin ayrıca mənə növü kimi təhlil edilməsi düzgün deyildir. Əgər yiyəlik halında olan əvəzlilikləri müstəqil mənə qruplarına bölsək, onda, A.Zeynalovun dediyi kimi, daha beş növ ayırmalıyıq.

M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında da yuxanda aid etdiyimiz bölgülər əsas götürülmüşdür. Həmin müəllifin 1983-cü ildə yenidən nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” kitabında dəyişiklik edilib. Burada şəxs əvəzlilikləri üç yerə bölünür: a) təyin,) yiyəlik, c) refleksiv. Göründüyü kimi, müəllif artıq yiyəlik və refleksiv əvəzlilikləri müstəqil qrup hesab etmir, onları bir növ şəxs əvəzliyi kimi şərh etmişdir. Digər növ əvəzliliklər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 2) işarə əvəzlilikləri; 3) sual əvəzlilikləri; 4) qeyri-müəyyən əvəzlik; 5) təyinat əvəzliyi [24,s.89].

Yuxarıda şəxs əvəzliyi adı altında da olsa, özünə mühüm yer tutan, yiyəlik və qayıdış şəxs əvəzliliklərinə öz münasibətimizi bildirmək yerinə düşərdi. Əvvəla, “mənim, sənin, onun” sözlərinin yiyəlik əvəzliyi adı altında verilməsi səhvdir. Düzdür, bu sözlərdə yiyəlik, aidlik, sahiblik mənası mövcuddur. Lakin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş hər hansı sözdə yiyəlik məzmunu, müxtəlif dərəcədə də olsa, özünü göstərmir? Müəllif bu sözləri rus dilində olan “Притяжательные местоимения” termini ilə məzmunca uyğun gəldiyinə görə ayırmışdır. Lakin rus dilində bu əvəzliliklər birinci şəxsdə - мой, наш; ikinci şəxsdə - твой, ваш; III şəxsdə isə - его, их, ее şəklində ayrıca leksik vahidlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə bu əvəzlik eyni leksik vahidə qrammatik şəkilçi artırmaqla şəxs əvəzliyini hallandırmaqla düzəldilir. Qrammatik şəkilçi isə yeni leksik vahid əmələ gətirə bilmir. Yeni leksik vahid əmələ gəlmirsə, yeni mənə qrupundan danışmaq da düzgün deyildir.

Digər tərəfdən, əgər şəxs əvəzliyinə yiyəlik hal şəkilçisi artırmaqla yiyəlik əvəzliyi əmələ gəlirsə, onda təsirlik hal şəkilçisi artırmaqla təsirlik əvəzliyi və s. də əmələ gəlməli idi. Bu da absurddur. Müəllif bu yiyəlik əvəzliliklərinə -kı, -ki, -ku, -ku şəkilçilərinin artırılaraq işləndiyini də qeyd edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır

ki, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzliyin digər növləri də, isimlər də bu şəkilçini qəbul edərək eyni məzmunu əmələ gətirə bilər. Bu sözlərin hamısında yiyəlik, sahiblik məzmunu əmələ gəlir. Məs.: hamı-nın-kı, hər kəs-in-ki, kim-in-ki, kitab-ın-kı, uşağ-ın-kı, beşinci-nin-ki, içəri-nin-ki və s.

Sahiblik, yiyəlik məzmunlu belə sözlər sintaktik konstruksiyada da müxtəlif cümlə üzvi vəzifəsi daşıyır, hallanır, cəmlənir. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir söz yalnız bir hal şəkilçisi qəbul edə bilər. Görünür, sözdüzəldicilik xassəsinə malik olan -kı, -ki, -ku, -kü şəkilçisini qəbul edərkən sözdəki hal şəkilçisi də funksiyasını dəyişir, sözlə bərabər bir leksik vahid kimi çıxış edir. Əvvəldəki yiyəlik məzmunu daşıyan şəkilçi sözlə bərabər amorflaşır. Sonrakı leksik şəkilçinin özündən əvvəlki qrammatik şəkilçini donuq vəziyyətə salması dilçilik təcrübəsindən məlumdur. Bizcə, yuxarıdakı şəkilçini qəbul edərkən istər əvəzlik, istərsə də isimlər yeni leksik vahidlər əmələ gətirir.

Qayıdış əvəzliliklərinin də ayrılması barədə də öz münasibətimizi bildirək. Qayıdış əvəzliyinin yaranması yolu kimi “öz” təyin əvəzliyinin üzərinə müxtəlif şəxsləri ifadə edən mənsubiyyət şəkilçiləri artırılması nəzərdə tutulur. Mənsubiyyət şəkilçiləri artırılmış hər hansı bir söz yeni leksik vahid əmələ gətirə bilmir. Qayıdış əvəzliyində olan hərəkətin subyektin də öz üzərinə qayıtması isə “öz”əvəzliyinin leksik-semantik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Qayıdış şəxs əvəzliliklərinin qarşısına müvafiq şəxs əvəzliyini artırmaqla təyini söz birləşməsi əmələ gəlir. Bu hal bütün mənsubiyyət şəkilçili adlarda da baş verir. Görünür, istər mənsubiyyət şəkilçili “öz” əvəzliyi, istərsə də digər nitq hissələri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdir. Müqayisə edək:

I. Öz-üm; öz-ümü, kitab-ım; kitab-ımız

II. öz-ün; öz-özümüz, kitab-ım; kitab-ımız

III. Öz-ü; özələri, kitab-ı; kitab-lar-ı

Qeyd etdiyimiz müqayisədə mənsubiyyət şəkilçili “öz” əvəzliyi ilə «kitab» sözü arasında kəskin fərq nəzərə çarpmır. Lakin “öz” əvəzliyinə aid edilən hərəkətin subyektin öz üzərinə qayıtması mənasını ifadə etməsi bunların arasındakı əsas fərqdır. Burada isə üzərinə mənsubiyyət şəkilçisi artırılmış sözün semantikasını

nəzərə almaq lazımdır. Bizə belə gəlir ki, əgər bu sözlərə təktərəfli birləşmə kimi yanaşsaq, onları morfolojiyada xüsusi qrup kimi ayırmaq lazım gəlməyəcəkdir. Nitq hissəsi içərisində məna qrupları o zaman ayrılır ki, onların ifadə etdiyi sözlər yeni leksik vahidlər olsun. Qayıdış əvəzliyi isə yeni leksik vahid deyildir. Rus dilində bu əvəzlik “возвратное местоимение” adı altında izah edilir. Buna da yalnız “себя” sözü aid edilir və göstərilir ki, “onlar cins, kəmiyyət və adlıq hal formasına malik deyillər”.

1962-ci ildə çap edilmiş “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası” kitabında əvəzliliklərin aşağıdakı növləri göstərilir. 1) şəxs əvəzliyi və omm bir növü kimi də qayıdış əvəzliyi; 2) işarə əvəzliyi; 3) sual əvəzliyi; 4) təyin əvəzliyi; 5) qeyri-müəyyən əvəzlik.

Kitabda tarixi inkişafın məhsulu kimi dilimizdə işlənən, indi isə dilimizin lüğət tərkibindən çıxmış bir çox əvəzliliklər, müasir dildə işlənən əvəzliliklərdə baş verən fonetik dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Söylənilən nəzəri fikirlər klassik ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələrlə əsaslandırılır. 1960-cı ildə çap edilən “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında isə əvvəlki bölgülərdən fərqli olaraq təyin əvəzlilikləri qayıdış əvəzliyindən ayrılaraq xüsusi məna qrupu kimi təqdim edilir.

Hər iki kitabda qeyd olunan məsələlərlə bağlı müəyyən qüsurlar gözə çarpır, [məsələn: F.Zeynalov “bir” sayının əvəzlik kimi işləndiyini qeyd edir. Məs.: biri «Biri» sözündəki sonuncu “i” elementi artıq leksik funksiya daşıyır, yəni ondan yeni söz törəmişdir. Buradakı “i” təsirlik hal şəkilçisi olan “i”-dən fərqlənir: Biri ikiyə vursaq, iki edər və ya Biri qapıdan çıxdı.

Birinci cümlədəki “biri” sözü substantivləşmiş say, ikincidə isə artıq yeni nitq hissəsidir. Konversiyaya məruz qalmış əvəzlikdir. Müəllif fikrini aslandırmaq üçün “Bir kişi bayıra çıxmadı” cümləsini misal gətirir. Buradakı bir sözü heç kim mənasında işlənmişdir. Lakin bu, o demək deyildir ki, buradakı bir əvəzlikdir. Bir sözü sintaktik situasiyadan asılı olaraq üslubi məqamda heç mənasını ifadə edə bilmişdir. Bu isə bir sözünün müvəqqəti sintaktik funksiyasıdır. Sintaktik funksiyanın dəyişməsi morfoloji bazisin dəyişməsi demək deyildir. Bununla bir

sözünü həm əvəzlik, həm də say hesab etmək doğru deyildir. Hər bir söz yalnız bir nitq hissəsinə ixsus ola bilər. Sintaktik vəzifəsindən kənara çıxaraq, başqa, özünə məxsus olmayan vəzifə daşıyarsa, bu onun situativ funksiyasıdır.

“Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” kitabında əvəzliyin məna şəxs, qayıdış, işarə, sual, qeyri-müəyyən növü göstərilmişdir. Müəllif qayıdış əvəzliyini şəxs əvəzliyinin bir növü kimi verir və izah edir. Burada qayıdış əvəzliyi sırasında verilən “özgə” sözü sifətdir, -gə şəkilçisi vasitəsi ilə müxtəlif nitq hissələrindən sifət, zərf, isim əmələ gələ bilər. Doğrudur, bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır, lakin bununla onun sözdüzəldicilik funksiyasını inkar etmək olmaz, bu kitabda qayıdış əvəzliliklərinin quruluşca mürəkkəbliyi fikri də irəli sürülür, misal kimi “mən özüm”, “sən özün” və s. tərkiblər göstərilir. Əslində isə bunlar I növ təyini söz birləşmələridir. Bu birləşmələri III növ kimi işlətmək olur və bu, özünə işləklilik qazanmış birləşmələrdir. Məsələn, mənim özüm də sənə hərəkətlərinə heyran qalmışam; Sənə özün də ona yaxşı cavab verə bilərdin və s. bu tərkibləri mürəkkəb söz kimi təqdim etmək doğru deyildir. Çünki bunlar mürəkkəb sözün yox, söz birləşməsinin xarakterinə aiddir. Bu xüsusiyyətlər aydın olduğu üçün biz onlardan geniş danışmaq istəmirik. Belə birləşmələrin tərəfləri digər nitq hissələri ilə ifadə olunan təyini söz birləşməsindən heç nə ilə seçilmir. Müəllif qeyri-müəyyən əvəzlilikləri iki qrupda birləşdirir: a) inkar mənasında işlənənlər; b) təsdiq mənasında işlənənlər.

Əvəzlik haqqında yazılan maraqlı işlərdən biri də S.Hüseynovanın “Местоимение в современном русском и азербайджанском языках” adlı əsəridir [42, s.97]. Bu namizədlik dissertasiyasında rus və Azərbaycan dillərindəki əvəzliliklər tipoloji-müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilir. Müəllif əvəzlilikləri əvəzlik-isim; əvəzlik-sifət; əvəzlik-say qruplarına ayırır. O, şəxs əvəzliliklərini iki qrupa (əsas və yiyəlik) ayırır. Bu isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yiyəlik halında olan əvəzlilikləri ayrıca məna qrupu adlandırmaq deməkdir. Əvəzliyin məna qrupları arasında elələri vardır ki, onların yerini dəqiqləşdirmək tələb olunur. Müəllif “hər” sözü ilə işlənən “hər zaman, hər cür, hər tərəf, hər yer” söz birləşmələrini təyin əvəzliliklərinə daxil etmişdir. Bizcə, bu sözlər “hər” əvəzliyi ilə işlədilən və

müxtəlif nitq hissələrinə aid edilən “cür, zaman, tərəf, yer” sözlərindən ibarətdir. Bunlar da birinci növ təyini söz birləşmələridir.

S.Hüseynova “hər” sözünü həm təyin, həm də işlənmə xüsusiyyətindən və situasiyadan asılı olaraq qeyri-müəyyən əvəzlilik də adlandırır. Bizcə, bu söz üslubi məqamda qeyri-müəyyənlik bildirsə də, yenə də təyin əvəzliyidir, bu o deməkdir ki, üslubi imkan məna növünün dəyişilməsinə əsas verə bilməz. İşarə əvəzliyinə daxil edilən “bu cür, bu kimi” sözləri də öz aydın izahını tapmalıdır. Həmin sözlərdəki “bu” işarə əvəzliyi, qalanları isə digər nitq hissəsinə aiddir. “Kimsənə” sözü həm qeyri-müəyyən, həm də inkar əvəzliyi sırasında verilmişdir. Bizə belə gəlir ki, “kimsənə, kimsənəmiz” sözlərini əvəzlilik kimi deyil, əvəzlikdən əmələ gələn sözlər kimi aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllif həmin sözlərdəki substantivləşməni hiss etsə də, lakin yenə də bunları əvəzlilik adlandırır.

“Müasir Azərbaycan dili” kitabında əvəzliliklər haqqında geniş məlumat verilmişdir. Əvvəlki kitablardan fərqli olaraq, əvəzliyin özünəməxsusluğu, yaranması haqqında danışılmışdır. Burada şəxs əvəzliyinin tərkibi ayrılıqda izah edilmiş, müxtəlif fikirlər qarşılaşdırılmışdır. Bu kitabda əvəzliliklərin məna qrupları içərisində yiyəlik əvəzliliklərinin də öyrənilməsinin düzgünlüyü haqqında da müsbət fikirlər öz əksini tapmışdır. Bununla bərabər, bu kitabda qayıdış əvəzlilikləri ayrıca izah edilir və məna xüsusiyyətləri də qeyd edilir. Həmin kitabda əvəzliyin səkkiz məna qrupu (şəxs, işarə, sual, qayıdış, təyin, nisbi, qeyri-müəyyən, inkar) müəyyənləşdirilmişdir. Lakin deyilən müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, əvəzliyə aid yazılan bu bölmənin bəzi nöqsanları da vardır. Burada “o qədər, bir o qədər, o qədər də, bir o qədər də” sözləri nisbi əvəzliliklər sırasına daxil edilmişdir.

Həmin sözlərin tərkibindəki «bu, o» işarə əvəzliyidir, “qədər” isə qoşma, “də” isə qüvvətləndirici ədatdır. İşarə əvəzliyi və qoşma birləşərək əvəzlilik əmələ gətirə bilmir. Müəllif bu sözlərin nisbi əvəzliliklər kimi tabeli mürəkkəb cümlənin bir-birinə bağlanmasına xidmət etdiyini qeyd edir. Doğrudur, bu sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə yaradır. Lakin həmin sözlər özləri nisbi əvəzlilik üçün meyar kimi götürülən ölçüyə uyğun gəlmir. Çünki nisbi əvəzliliklər müəyyən funksiyalarını dəyişmiş sual əvəzliliklərindən başqa bir şey

deyildir. Yuxarıda qeyd olunan sözlər isə sual deyil, ölçü, kəmiyyət anlayışını bildirir. Cümlədə isə onlar kəmiyyət zərfliyi kimi çıxış edir. Bu kitabda qeyd edilir ki, əvəzlilik kateqoriyası üçün söz yaratmaq səciyyəvi deyildir. Bizə belə gəlir ki, bu fikirə bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki əvəzlilik isim, fel, sifət qədər də olmasa, hər halda yenə də müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirə bilir. Məs., öz-gə, mən-lik, mən-siz, sən-siz, sən-lik, biz-dəki, həmin-ki, öz-ümün-kü, öz-özəlləşmə, mən-imsəmə, kimlik və s.

Bu kitabda qeyd edilən “mənlilik-sənlik, bizlik-sizlik” sözləri hərəkətin birgə fəaliyyət nəticəsində meydana çıxdığını göstərir. Bizə belə gəlir ki, bu sözlər əvəzlilik deyil, tərz-i-hərəkət zərflidir.

M.İslamov “Türk dillərində əvəzliliklər” adlı əsərində əvəzliyin türk dillərinin dialektlərində işlənmə məqamları, mənə çalarları və digər xüsusiyyətlərini araşdırır. Müəllif müasir türk dillərindəki əvəzliliklərin inkişafını izləyir, onların dialekt və şivələrdəki variantları ilə müqayisə edir, dialektlərdəki təzahür formatını araşdırır, onları qədim türk dillərindəki analoji əvəzliliklərlə müqayisə edir, onlardakı fonetik uyğunluq və fərqləri aşkarlayır. M.İslamov əsərində əvəzliliklərin beş mənə növünü göstərir:

- 1) şəxs əvəzlilikləri;
- 2) işarə əvəzlilikləri;
- 3) sual əvəzlilikləri;
- 4) qayıdış əvəzlilikləri;
- 5) qeyri-müəyyən və inkar əvəzlilikləri.

Əslində müəllif beş yox, altı mənə növünü göstərir, çünki qeyri-müəyyən və inkar əvəzlilikləri bir mənə qrupunda birləşdirilə bilməz, belə ki, qeyri-müəyyən əvəzliliklər bəzi sintaktik şəraitlərdə inkar mənasına malik olur. Bundan əlavə, müəllif bəzən yiyəlik və qayıdış əvəzliliklərini şəxs əvəzlilikləri qrupuna daxil edir bəzən isə, bölgüdən də göründüyü kimi, qayıdış əvəzliliklərini ayrıca mənə qismini təsbit edir.

Ə.Ə.Rəcəbli 2002-ci ildə nəşr edilmiş “Göytürk dillərinin morfolojiyası” adlı əsərində əvəzlilik kateqoriyasının türk dillərində hələ VI-VIII yüzilliklərdə çox

inkişaf etdiyini yazaraq, onun aşağıdakı 7 mənə növünü göstərir: şəxs əvəzlilikləri, təyin əvəzlilikləri, qayıdış əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, ümumiləşdirici əvəzliliklər və qeyri-müəyyən əvəzliliklər. Bu təsnifdə nəzəri cəlb dən cəhət əvəzliliklərin mənə növlərinə müəllifin ümumiləşdirici əvəzlilikləri artırmasıdır [50, s.199-226].

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklərlə əlaqədar mübahisəli məsələlərdən biri də nisbi əvəzliliklərin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcud olub-olmaması məsələsidir; dilçilərin böyük əksəriyyəti türk dillərində nisbi əvəzliliklərin mövcudluğunu qəbul etmir. Təyin əvəzlilikləri haqqında da yekdil rəy yoxdur: dilçilərin bir qrupu türk dillərində işlənən analogi əvəzlilikləri ayrıca mənə qrupuna - təyin əvəzlilikləri qrupuna ayırır, digərləri belə bir mənə qrupunu qəbul etmir. Ümumi dilçilikdə təyin əvəzliyini ümumiləşdirici mənə növü kimi də yazıldığına rast gəlirik. Azərbaycan dilində olan əvəzliliklərin mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Şəxs əvəzlilikləri: mən, siz, o, biz, siz, onlar.
2. İşarə Əvəzliliklər: bu, elə, belə, həmin.
3. Sual əvəzlilikləri: kim, nə, harada, necə, nə qədər, nə qədər, nə qədər, nə, niyə, nə qədər, nə vaxt və s.
4. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: kimsə, kimsə, bir şey, bir, bir, nə, bir şey, bir şey, hər kəs.
5. Təyini əvəzliliklər: öz, hamısı, hər biri, bir şey, eyni, fərqli, fərqli. Əşyaya münasibətinə görə dilimizin əvəzliliklərini iki yerə ayırmaq olar:
 1. Substantiv mənalı əvəzliliklər. Bu əvəzliliklər əşyanın adını əvəz edir, onların yerində işlənir və əvəz etdiyi nitq hissəsinin leksik mənasına yaxınlaşır, substantiv səciyyəyə malik əvəzliliklər sırasına şəxs, qeyri-müəyyən, sual əvəzliliklərin bir qismini aid etmək olar.
 2. Atributiv mənalı əvəzliliklər. Bu qrupa daxil olan əvəzliliklər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını bildirən sözləri əvəz edir və ya onlara işarə edir. Atributiv mənalı əvəzliliklərə işarə, təyin, sual əvəzliliklərinin bir qismini daxil etmək olar.

Əvəzliyin bütün mənə növlərinə daxil olan sözlərin leksik mənasındakı əsas xüsusiyyət ümumilik, mücərrədlik və dəyişkənlikdir. Lakin əvəzliyin leksik mənasından danışarkən hər bir mənə növünə fərdi və diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, ümumilikdə əvəzlik də digər əsas nitq hissələri kimi müstəqil lüğəvi mənaya malik olur, müəyyən suala cavab verir, cümlə üzvü olur. Əvəzliyin sintaktik situasiya və mətn daxilində reallaşması onun həmin zəmindən ayrılarkən ümumilik bildirməsi ilə nəticələnir.

Şəxs əvəzliliklərinin leksik mənası isimlərə daha çox yaxındır. Bu əvəzliliklər mətn daxilində şəxs bildirən sözləri əvəz edir, onların daşdığı mənə yükünü, tam olmasa da, qismən yerinə yetirir. Şəxs əvəzliliklərində şəxslər qarşılaşdırılır. Danışan “mən” əvəzliyi ilə özünü, “sən” əvəzliyi ilə müsaibini, “o” əvəzliyi ilə başqa - üçüncü şəxsi adlandırır. “Mən” danışq aktından asılı olaraq müəyyən vəziyyətdə sən, digər vəziyyətdə o adlana bilir. Mənim bu əvəzliyin hansı ilə adlanmağım qarşılıqlı danışq aktında tutduğum vəziyyətdən asılı olaraq dəyişəcəkdir. Bu əvəzliliklər vasitəsilə işarə edilən şəxslər haqqında həmin sözlərdən heç bir əlavə məlumat verilmir. Əlavə məlumatın verilməsi və dəqiqləşdirilməsi əvəz olunan sözlə qarşılıqlı münasibətdə aşkarlanır. «Mən» əvəzliyi bütün birinci şəxsləri, “sən” və “o” isə müvafiq olaraq II və III şəxsləri bildirir. Eyni bir əvəzlik mətndən asılı olaraq ayrı-ayrı şəxsləri, əşyaları, keyfiyyət və kəmiyyətləri ifadə edə bilir. “O” əvəzliyi bir tərəfdən bütün III şəxsləri bildirir, konkret mətn daxilində isə konkret bir şəxsin adını əvəz edir. Məsələn: Hənifə Xalidənin səsinə geriye döndü. O, təlaşla Hənifəni çağırıldı. İkinci cümlədə “o” şəxs əvəzliyi Xalidə sözünü əvəz etmişdir. Şəxs əvəzliliklərinin cəmlənməsi, III şəxsdən başqa, leksik yolla gedir və bu da onu əvəz etdiyi nitq hissəsindən fərqləndirir: mən-biz, sən-siz.

Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri də leksik mənalarının ifadəsinə görə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bu əvəzliliklər düşdükləri sintaktik situasiyadan asılı olaraq müəyyən mənə müxtəlifliyinə, rəngarəngliyinə səbəb olur.

Məsələn: Mənim sol əlimdə yanıq yeri var.

O mənə töhfədir körpəliyimdən. (B.Vahabzadə)

Yolda başqalardan dala qalanda

Neyləsin bu yoxuş, bu daş bilmirəm. (B.Vahabzadə)

Göstərilən hər iki cümlədə işlənən “o” və “bu” işarə əvəzlilikləri konkretlik bildirir. “O” və “bu” işarə əvəzlilikləri mənaca bir-birindən yaxın-uzaq, xronoloji münasibətə görə fərqlənir. Eyni işarə əvəzliyi işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif məzmun ifadə edə bilər. Məsələn:

1. O, həsrətli baxışlarını beşiyə zilləyib laylam elə oxuyardı ki, dinləyənlər qulağı eşidə-eşidə, “ölməyəsən səni, Xalidə” deyərdilər.
2. O, mühazirəni elə oxuyardı ki, heç kim qulaq asmaq istəməzdi.
3. İstirahətimiz keçən il yaxşı keçdi. Bu il də belə keçəcək.
4. Havalar keçən il əlverişsiz keçdi. Bu il də belə olacağı gözlənilir.

Göstərilən misallarda mətndən asılı olaraq əvəzliyin məzmununun dəyişməsi göz qabağındadır.

Bu barədə A.A.Reformatski haqlı olaraq belə yazır: “Əvəzliliklər situasiyon sözlərdir, başqa sözlə, onların mənası nitq situasiyasından asılı olaraq müəyyənləşdirilir”. [51, s.59]

Ora, bura sözlərinin etimologiyası haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Söylənilən fikirləri ümumiləşdirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. Birinci qrupa daxil olan dilçilər - V.Radlov, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, F.D.Aşnin, A.B.Şerbak Y.Seyidov ora, bura sözlərinin o və bu işarə əvəzliyindən əmələ gəldiyini qeyd edirlər.

2. İkinci qrupa daxil olan dilçilər Ə.Z.Abdullayev və F.R.Zeynalov ora, bura sözlərinin o, bu işarə əvəzliyi ilə “qaru” - istiqamət, hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini israr edirlər.

Ə.Z.Abdullayev ora, bura sözlərinin tarixən o və bu işarə əvəzlilikləri və yönlük halı bildirən “qaru” morfeminin ixtisarından yarandığını göstərir. Müəllif fikrinin təsdiqi üçün digər türk dillərinə müraciət edir. Arxaik formasını müasir qumuq dilində də saxlayan “buğar, muğar, oğar” əvəzliliklərini misal gətirir. Həqiqətən də həmin əvəzliliklərdə “ğar” hissəsinin o, bu əvəzliyinə artırılması özünü aydın göstərir.

“Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Müasir Azərbaycan dili” kitabında ora, bura sözünün mənşəyi məsələsinə toxunulmuş və belə göstərilmişdir. “Yeri bildirmək üçün bu işarə əvəzliliklərinə -ra şəkilçisi əlavə olunur. -ra şəkilçisi etimoloji cəhətdən məkanla bağlı olub, həmişə yeri göstərirdi. Müəlliflər zərfin içində ora-bura sözü daxil ediblər. Y.Seyidov orda-burda sözlər haqqında bir qədər fərqli məlumatlar verib. Müəllif yazır:

“Azərbaycan dilinin qrammatikasına az-çox bələd olan oxucu ora-bura əvəzliliklər arasında sözlər görəndə təəccüblənməyə bilmir. Bunlar dilçiliyimizdə əvəzlilik deyil, zərf adı altında təqdim olunur və izah edilir. Digər türk dillərinə aid əsərlərdə bu sözlər qabığa aiddir. Ora burada yer deməkdir, həm də yer adlarından fərqli olaraq konkret yer adı deyil, ümumi, mücərrəd mənada yer deməkdir. Bu mənada bu sözlər zərflə yaxındır. Bununla belə, bu xüsusiyyətin zərfdə olmadığını göstərən işarə də var”. Ora sözü uzağa, bura sözü yaxın işarə edir: Biz də Y.Seyidovun fikri ilə razılaşaraq ora, bura sözlərini əvəzliyin içərisində verilməsini daha məqsəduyğun hesab edirik. Ora qaranlıqdır, bura aydınlıq. (Ə. Tudə)

Dilçilərin bir qrupu işarə əvəzliyinin etimologiyasını şəxs əvəzliyinin yiyəlik və yönlük halı ilə bağlayırlar. A.Potseluyevski “bu, şu” əvəzliyinin etimologiyasından danışarkən həmin sözləri hallandırır. Məsələn: mun-un, şun-un, mun-a, şun-a və s. İşarə əvəzliyinin “mux, şux” hissəsi ilə şəxs əvəzliyinin “men, ben” arasında un, in ünsürünün ortaq olduğunu qəbul edən müəllif “m, b, ş” ünsürlərini ön şəkilçi hesab edir, “un” elementinin isə kök olduğunu göstərir [49, s.93]. Müəllifin gətirdiyi əsas və gəldiyi nəticə, bizə belə gəlir ki, dilçiləri qane edə bilməz. Çünki burada elmi-nəzəri cəhətdən əsaslanma deyil, formal oxşarlığa istinad mövcuddur. Türk dillərində ön şəkilçi olmamışdır və bəzi sözlərin tərkibində işlənən ön şəkilçilər isə alınmadır. Hallanma zamanı əsasa artırılan samit kökü əmələ gətirmir, bu kökdə leksik deyil, formal qrammatik dəyişiklik əmələ gətirir.

N.Baskakov qaraqalpaq dilindəki bu, sol, ol əvəzliliklərinin hallanmasından əmələ gələn “bunun, bunun” işarə əvəzliyini “men” “şol, ol” işarə əvəzliyini isə “ol” şəxs əvəzliyi ilə müqayisə etmiş, şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyindən törədiyini

qeyd etmişdir. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün bu keçidi sxem şəklində təsvir etmişdir.

N.K.Dmitriyev başqırd dilində işlənən əvəzliyinin yaxın və məlum əşyanı bildirdiyini qeyd edir. Bil, minel ukıtıusı (Bu mənim müəllimimdir). Ul əvəzliyinin mücərrədlik bildirdiyini və uzağa işarə etdiyini göstərir. Müəllif başqırd dilində işlənən “banau”, “anau” əvəzliyinin işarə məqsədilə istifadə olunduğunu göstərir. Müəllif bu əvəzliliklərin “dağ, day” və müqayisə bildirən şəkilçi ilə işarə əvəzliyinin birləşməsindən əmələ gəldiyini deyən K.Yudaxinlə həmfikiridir.

İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar isə “bu” işarə əvəzliyinin qapalı hccadakı mövcudluğunu daha qədim hesab edir və bu işarə əvəzliyinin “bul” əvəzliyindən törəndiyini göstərirlər.

A.N.Kononov “bu” işarə əvəzliyinin şəxs əvəzliyi olan be/men forması ilə qarşılaşdırır və bunların kökü arasındakı ümumiliyi qeyd edir.

Türk dillərinin morfoloji quruluşuna həsr edilmiş bütün nəzəri ədəbiyyatlarda sual əvəzliliklərinin mövcud olduğu qeyd edilir. Lakin sintaksisdə sual əvəzliyinin bağlayıcı söz funksiyasını daşması sual əvəzliyindən yeni bir məna növünün törəndiyini deməyə dilçilərə əsas verdi. Nisbi əvəzliyin yeni məna növü kimi qəbul edilməsi dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsinə, daha doğrusu, 70-80-ci illərə aid edilə bilər. Doğrudur, M.Kazımbəyin, L.Budaqovun əsərlərində nisbi əvəzliyin adı çəkilir. Lakin bu, (yəni müəlliflərin nisbi əvəzlik sırasına daxil edilən sözlər) müasir dilçilərin qəbul etdiyi nisbi əvəzlik deyildir. Yeni məna növü adlandırılan, əslində, isə sual əvəzliyinin sintaktik funksiyası olan bu əvəzliliklərə münasibət müxtəlifdir. Bu əvəzliliklərə münasibətlərinə görə dilçiləri III qrupda birləşdirmək mümkündür.

Sual əvəzlilikləri vasitəsilə əmələ gələn sual cümlələrində sual əvəzliyi məlum olmayan cümlə üzvünün yerində işlənir və həmin cümlə üzvünə aid olan bütün qrammatik əlamətləri öz üzərmə götürür. Bu barədə Y.Seyidov yazır: “Sorğu cümlələrində işlənən sual əvəzlilikləri cavab vermək üçün nəzərdə tutulub. Sözlər - təklif üzvləri əvəz edir və qrammatik cəhətdən əvəz etdiyi cümlə üzvlərinin xüsusiyyətlərini alır. Ona görə də cümlə üzvlərini əvəz edən köməkçi sözlər istər-

istəməz cümlə üzvlərinin ruhunda hərəkət edir [6, 93]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sual əvəzlilikləri məlum olmayan cümlə üzvünü əvəz edərək onun bütün qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi kimi, söz sırasında da əvəz etdiyi cümlə üzvünün yerini tutur. Yəni sual əvəzliyinin cümlədə yerini əvəz etdiyi cümlə üzvünün söz sırasındakı yerindən asılıdır.

Xüsusi sual cümlələrində sual əvəzliliklərinin yeri haqqında O.Musayevin fikri belədir: “ Azərbaycan dilində əvəzliyin yeri həmişə xəbərdən əvvəl olur. Bu, ilk növbədə, sual əvəzliliklərinin sorğu cümlələrində həmişə güclü vurğu altında olması ilə izah olunur. Dilimizdə vurğunun ən güclü olduğu yer xəbərdən dərhal əvvəl olan yerdir ” [33, s.59].

Sual zərfliliyinin yeri haqqında burada deyilənləri daha çox danışığ dilində sual əvəzliyinin yerinə aid etmək olar. Çünki danışığ dilində söz sırası sabit deyil və cümlə üzvləri yerini dəyişə bildiyi kimi, cümlə üzvünün yerində çıxış edən sual əvəzliyi də söz sırasında müxtəlif mövqeyə malik ola bilər. Yazılı dildə isə söz sırasının sabitliyi sual əvəzliyi vasitəsilə əmələ gələn sual cümlələrində də özünü göstərir və sual əvəzliyi yerini dəyişmədən əvəz etdiyi cümlə üzvünün yerində durur.

Qeyd edildiyi kimi, bu növ sual cümlələrində söz sırasının pozulması danışığ dilində mümkündür və bu zaman sual cümləsinin məzmunu dəyişmir, ancaq əlavə məna çalarlığı kəsb edir. F. Ağayeva sual əvəzliyi vasitəsilə əmələ gələn sual cümlələrində söz sırasının pozulmasının bu xüsusiyyəti haqqında yazır: “Etibarlı sual cümlələrində söz sırası və intonasiyadakı dəyişikliklər əsasən əlavə sualın emosional ekspressiv tonunun ifadəsi ilə bağlıdır. Bu dəyişikliklər cümlənin sorğu xarakterini dəyişir”.

F.Ağayeva sual əvəzinin yeri və mövqeyi ilə bağlı yeni məzmunu danışığ dilində yazır:

“Bəzi əvəzliliklər nitqdə sualın məzmunu ilə yanaşı, digər emosional-ekspressiv çalarları da ifadə edir. Cümlənin sonuna gəldikdə onların emosionallığı güclənir: Kim bilir? (S.Rəhimov), Oxumaq nədir?... Nədir? deyirsən, əfəndim, mənim nəyi xoşlamıram?” [10, s.22]. Müəllifin verdiyi bu nümunələrdə sual

əvəzlilikləri xəbəri əvəz etdiyi üçün cümlənin sonunda işlənməsi çox təbiidir. Başqa cümlə üzvlərini əvəz edən sual əvəzliliklərinin cümlənin sonunda işlənməsi halına isə demək olar ki, təsadüf olunmur.

Danışığ dilində sual cümlələrindən ancaq cavab almaq məqsədi ilə işlədilmir. Sual cümlələri vasitəsilə danışan hər hansı bir fikrə öz münasibətini bildirir. Bu, sual cümləsinin üslubi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Ə.Bağırov sual cümləsinin üslubi xüsusiyyətləri haqqında yazır: “Sual cümləsinin üslubi xüsusiyyətləri çox zəngindir. Bu zənginlik nitq və yazı zamanı bu cümlələrin ifadə etdikləri rəngarəng mənə çalarlarının çoxluğunda özünü göstərir. Belə ki, sual cümlələri ünsiyyət əsnasında, həmçinin insanlar arasında müxtəlif münasibətlər nəticəsində meydana çıxmış konkret bir emosianı ifadə edərkən əslində sual deyil, arzu, xahiş, etiraz, kinayə, əsəbilik və s. hislər bildirir [16, s. 18]. Belə cümlələrin çoxu sual əvəzliyi vasitəsilə əmələ gəlir. Lakin belə cümlələrdə sual əvəzliyi bir başa öz təyinatında işlənmir. Bu zaman o sual bildirməkdən daha çox təsdiq, inkar və Ə.Bağırovun qeyd etdiyi kimi arzu xahiş və s. bildirir. Belə cümlələrdə elə bil əvəzlik cümlənin semantikasi ilə bütövləşir.

Danışığa cavab almaq məqsədi ilə deyil, müəyyən bir emosianın ifadəsi məqsədi ilə işlədilən cümlələr haqqında C.Əfəndiyev yazır: “Suallarımıza cavab almaq üçün çox vaxt sorğu cümlələrindən istifadə olunsada, bəzən söhbətdə heç bir cavab tələb etməyən sorğu cümlələri də olur. Bu cür bəyanatlar tamaşaçıların rəğbətini, diqqətini və təsirini qazanmaq üçün edilir. Bu tip cümlələr natiqlərin nitqində çox işlədildiyi üçün ritorik sorğu cümlələri adlanır” [13, s.45].

Bəzən dialoqun ilk replikasında sual mənasını ifadə edən əvəzliliklər, o birisində isə suallıqdan məhrum olan, ifadənin emosionallığını təmin edə bilən qurnluş element funksiyasını icra edir. Bütün sual əvəzliliklərində həmin əlamət mövcuddur.

Replikada niyə, nə üçün əvəzlilikləri çox zaman etiraz məzmununu ifadə edir.

- Bizə gəlmirsən?

-Niyə? (S.Əhmədli).

Etiraz əlaməti aşağıdakı dialoqda daha qabarıqlaşır. Bu «niyə» sual

əvəzliyinin təkrarından yaranır.

Bütün canlılara qarşı durub hərc-mərcliyə, zorakılığa başladılar.

Zərdüş az qala çığırdı:

- Niyə, niyə bəs niyə? Niyə sizin tanrı buna imkan verdi? (Ə.Nicat)

Bu cümlələr nitq prosesində funksiya etibarilə bir-birindən fərqləndiyi kimi, onların intonasiya quruluşunda da fərqli cəhətlər nəzərə çarpır. Eyni hadisələrə qarşı suallıq yox, açıq formada etiraz əlaməti bildirilmişdir. Həmin məna niyə sual əvəzliyi və bəs ədatı ilə öz ifadəsini tapa bilmişdir.

II FƏSİL

ŞƏXS ƏVƏZLİYİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. I və II şəxs əvəzliliklərinin deyktik funksiyası

I və II şəxs əvəzlilikləri cümlədə subyekt və obyekt bildirir, ismi əvəz edir, lakin özləri heç bir vaxt isim tərəfindən əvəz edilə bilməz. Şəxs əvəzliyi özünün xüsusiyyətlərinə görə isimlərə daha yaxındır və cümlədə onu (isimi) əvəz edir. Cümlədə ismə məxsus olan cümlə üzvü vəzifələrinin əksərini daşıya bilir. Lakin tamamilə ismə xas olan bütün morfoloji xüsusiyyətləri daşıya bilməyən əvəzliliklər ismə məxsus olan bütün sintaktik vəzifələri və funksiyaları da əks etdirmək iqtidarında deyil. İsimlər ismi birləşmələrin hər iki tərəfi kimi sərbəst və dinamik şəkildə çıxış edə bilər, mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul edir və s. Lakin şəxs əvəzlilikləri bu xüsusiyyətlərə malik ola bilmədiyi kimi, buna uyğun sintaktik vəzifələri də daşıya bilmirlər. Yeri gəldikcə biz bu fərqli xüsusiyyətləri izah etməyə çalışacağıq. Dilçilik ədəbiyyatında şəxs əvəzliliklərinin sintaktik vəzifə və funksiyalarından bəhs edən ayrıca monoqrafik tədqiqata rast gəlinmir. Lakin söz birləşmələri - onların ifadəsi, cümlə üzvləri-onların ifadəsi, mürəkkəb cümlə və s. məsələlərdən danışan araşdırıcılar yeri gəldikcə əvəzliyin də ifadə vasitəsi kimi çıxış etməsindən bəhs etmişlər.

Biz əvəzliyin vəzifə və funksiyası arasında fərq gördüyümüz üçün burada əvəzliyin sadə cümlədəki rolundan da, yeni qazandığı funksiyalardan da ayrı bəhs edəcəyik.

Şəxs əvəzlilikləri isimlərə aid edilə bilmədiyi üçün birinci növ tərifi söz birləşməsinin birinci və ikinci hissələri rolunu oynaya bilməz. Şəxs əvəzlilikləri qrammatik qaydalara əməl olunsaysa belə, adi sintaktik vəziyyətdə qəbul edə bilməz. Bu elmi-nəzəri əsasla görə şəxs əvəzlilikləri müəyyən söz birləşmələrinin birinci növünün ikinci tərəfi kimi çıxış edə bilməz.

Şəxs əvəzliləri ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi ona görə çıxış edə bilmir ki, leksik mənalarında ümumilik var. O, qeyri müəyyən yiyəlik halda olduqda özündən sonrakı sözlə əlaqə yaratması məhduddur. Biz burada şəxs əvəzliyindən sonra işlənən “öz” sözünün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək yaratdığı II növ təyini söz birləşməsini istisna hesab edirik. “Öz” sözü şəxs əvəzliyi ilə birləşərək müəyyənlik mənasının yaranmasına xidmət edir. Şəxs əvəzliləri ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi heç bir halda çıxış edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi də heç vaxt çıxış edə bilmir və edə bilməz. Çünki şəxs əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edən şəxs əvəzliyinin hər biri özündən sonrakı sözlə yalnız öz şəxsinə görə uzlaşır. Məsələn:

mənim kitabım-bizim kitabımız

sənin kitabın sizin kitabınız

onun kitabı-onların kitabı

Şəxs əvəzliləri feili birləşmələrdə birinci tərəf kimi sərbəst, dinamik çıxış edə bilir: mən gələndə; səni görmək, bizi sevən. Daha çox şəxs əvəzliləri sadə cümlədə müxtəlif vəzifə daşıya bilir. Bu əvəzlilər cümlənin baş üzvü olan mübtədə vəzifəsində daha mütəhərrikdir. Birinci şəxsin təkini bildirən «mən», cəmini bildirən “Biz” əvəzliyinin mübtədə vəzifəsində işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Bu zaman şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə həm ismi, həm də feili xəbərlə əlaqəyə girə bilir. Məsələn:

1. Gələydin mən səni öz dərzimlə tanış edəydim, bədəninə bir paltar biçəydi ki, hamı tamaşasına gələydi.

2. Mən necə bədbəxtəm, görün bir harada iradəm, mərdliyim sınıxılır mənim (B.Vahabzadə).

3. Sən getdin, uzanan yollar boyunca.

Mən vaxtı öldürüb yolu qısaltdım (B.Vahabzadə).

Şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin təki və cəmi ilə ifadə olunan mübtədalar yalnız insan anlayışı bildirdiyinə görə kim sualına cavab verir.

1. Biz yenə də sözə gəldik.

Tez geyindim pencəyimi (B.Vahabzadə)

2. Biz qızmar günəşin altında, düzün ortasında, torpaq yolun üstündəki çayxanaya çatdıq (t.Əfəndiyev)

Şəxs əvəzliyinin III şəxsin tək və cəmini bildirən “o və onlar” əvəzliyi insan anlayışı bildirdikdə kim, digər varlıqları bildirdikdə nə sualına cavab verir.

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədalar bəzən cümlədə işlədilməyə bilər. Çünki xəbərdəki morfoloji vasitə ilə işi icra edən subyektin hansı şəxsə aid olması məlum olur. Belə cümlələr mübtədası buraxılmış, müəyyən şəxslə cümlə hesab edilməlidir. Məsələn: Yazıram. Gəlirik. Oxuyursunuz.

Mübtədası şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş eyni cümlələr ola bilər ki, onların mübtədasmın işlənməsi zəruri xarakterizə malik ola bilər. Bu isə həmin cümlədəki sintaktik situasiyadan asılıdır. Bu sintaktik şəraitin mövcudluğu haqqında sintaksis kitablarında qısa da olsa bəhs edilmişdir [25, s.46]. Belə hallarda, yəni şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanın işlənməsinin zəruriliyi sintaktik situasiya ilə bağlı olur. Bu zaman həmin əvəzlilər cümlə üçün zəruri elementə çevrilir, cümlənin məna yükünü daşıyır, fikri konkretləşdirir, əvəzlik bir üzv kimi seçilir, əksər halda məntiq vurğu qəbul edir.

Şəxs əvəzliyi ilə mübtədası ifadə olunan cümlələrdə mübtəda buraxıla bilməyən halları göstərmək olar. Burada daha çox I və II şəxsin tək və cəmi nəzərdə tutulur. Lakin eyni vəziyyət III şəxsə də aid ola bilər.

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtəda məntiqi vurğu ilə seçildikdə, digər üzvlərdən fərqləndirildikdə cümlədə mütləq işlədilməlidir, bu, onun aktualaşmasına səbəb olur. Belə hallarda bəzən mübtəda inversiyaya uğrayır və özünün yerini dəyişir, daha çox diqqəti çəkir və cümlənin əvvəlindən sonraya keçir. Bu tipli cümlələrə bədii mətnlərdə daha çox rast gəlinir.

Dəldi qulaqları naləm fəryadım

Bəmə qaça-qaça mən, zil olmuşam

Yolunu axtaran sel kimi yəm mən

Hələ bişməmişəm, hələ çiyəm mən

Əvəzliliklərlə bağlı əsas suallardan biri onların leksik məna kəsb edib-etməməsidir. Bəzi elmi əsərlərdə onlar (əvəzliliklər) digər əsas nitq hissələri kimi müstəqil leksik məna daşıyan hesab edilmir. Cümlədəki əvəzliyin mənası vəziyyətdən asılı olaraq dəyişə bilər. L. V. Kauşanskaya yazır ki, əvəzliliklər konkret danışığ vəziyyətində müxtəlif obyektlərə, vəziyyətlərə, hadisələrə, vəziyyətlərə və s. çağırır [7, s.78]. Bu o deməkdir ki, əvəzliliklər həmişə dəyişməyən leksik məna daşımır. Əvəzliliklərin tipologiyasının tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, üçüncü şəxsin təkliyində diqqət yetirilməlidir. Belə çıxır ki, ingilis dilində üçüncü şəxs tək kişi, qadın və cins ayrı-ayrı əvəzliliklərlə göstərilir, dilimizdə gender deyil. Əvəzində dilimizdə bu əvəzlik işlənir. Əlavə etmək olar ki, oxşar söz kimi işarə əvəzliyi kimi də işləyə bilər. Müasir ingilis dilində sahiblik əvəzlilikləri ayrıca qrup təşkil edir.

Ə.Hüseynov mülkiyyət əvəzliliklərini iki qrupa ayırır:

- 1) əvəzliliklərə sahibliyin asılı forması;
- 2) yiyəlik əvəzliliklərinin müstəqil forması [2, s.115].

Əvəzliyə sahibliyin asılı forması bir çox mənbələrdə sifət əvəzliyi kimi göstərilir. Yəni onlar yalnız aid olduqları adla işlənirlər. Fərdi olaraq, onlar heç nə demək deyil. Məsələn, əvəzliyin xassəsi tək işlədildikdə onun kimə və nəyə aid olduğu bilinmir. Onun mənası özündən sonra gələn isimlə işləndikdə sintaktik şəkildə açılır. Məsələn: my book-mənim kitabım, my brother- mənim qardaşım, their cars-onların maşını və s.. Palmerə görə, yiyəlik əvəzliliklərinin bir sıra semantik komponentlərini ayırd etmək olar. Məsələn, onlardan deytik söz kimi istifadə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, deiktik söz kimi yiyəlik əvəzlilikləri əsasən sahiblik mənasındadır. Mülkiyyətin iki aspekti var:

- 1) sahibi;
- 2) mənsub olduğu tərəf [8, s.112].

Məsələn, “onun” əvəzliyi “o” əvəzliyi ilə bərabərdir. Bir misala nəzər salaq: O, atasının ona qoyub getdiyi pulları boş yerə sərf edirdi. (Atasının ona qoyub getdiyi pulu xərcləyib) - He wasted the money his father had left him. Qeyd etmək lazımdır ki, sahiblik mənasını ancaq yiyəlik əvəzlilikləri yerinə yetirə bilər. Digər

əvəzlilərdə bu funksiya yoxdur. Ə.Hüseynov yazır ki, ümumi mənsubiyyət mənası yalnız yiyəlik əvəzlilərinə aiddir [2, s. 115].

Ən kiçik birləşmədə belə, mülkiyyət sahiblik deməkdir. Məsələn, Her brother (onun qardaşı) birləşmələri aşağıdakı aşağıdakı mənaları ifadə edir:

- 1) əlaqələr;
- 2) aid olduğu obyekt;
- 3) tək formada olan kişi cinsi

Yiyəlik əvəzlilərinin mənası müəyyən edilərkən sahib şəxsə məxsus əşya arasında olan əlaqə mühüm hesab edilir. Bu zaman yiyəlik əvəzliyinin mənsub olduğu isimlə birləşməsi onun mənasına təsir edir. Assosiasianın ikinci tərəfi tək, kollektiv, şəxsi, şəxsiyyətsiz və s. formada ola bilər. Müasir ingilis dilində yiyəlik əvəzlilərinin asılı forması mənsubiyyət kateqoriyasını ifadə edən əsas vasitələrdən biridir. Mənsubiyyət kateqoriyasında iki tərəf (iki komponent) var və bu kateqoriya bu tərəflər (yaxud tərəflərdəki sözlər) arasındakı əlaqəni əks etdirir. Mənsubiyyət kateqoriyası tək cə morfoloji üsulla deyil, həm də morfoloji-sintaktik, bəzən tamamilə sintaktik, analitik üsulla formalaşır. Bir anlayış kimi mənsubiyyət bütün dillərdə ifadə tapa bilər. Lakin dildə bu məfhumun morfoloji xüsusiyyətləri varsa, bu anlayış bu şəkildə köməyi ilə ifadə olunursa, morfoloji mənsubiyyət kateqoriyasından danışmaq mümkün deyil. İngilis dilində aidiyyət kateqoriyası yoxdur, amma anlayışın ifadə vasitəsi var: my brother-qardaşım və my book-kitabım eyni məna daşıyır, yəni aidiyyət. Buna görə də ingilis dilində bu kateqoriya ancaq sintaktik şəkildə formalaşa bilər (my book-mənim kitabım). Bu mənada Palmer “kateqoriya” ifadəsi əvəzinə “konsept” sözünü düzgün işlədir.

Müasir ingilis dilində ismin sahiblik forması mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Sahə halının, yəni “s” morfemi olan sözün sahibliyi dilçilik ədəbiyyatında dəfələrlə qeyd edilmişdir. Müasir ingilis dilində mənsubiyyət anlayışını ifadə edən əsas vasitələrdən biri sahiblik əvəzliləridir. O. Musayev yazır ki, hər bir dildə yiyəlik əvəzliləri bu və ya digər şəkildə sözün geniş mənasında mənsubiyyətin ifadəsi kimi xidmət edir [4, s. 82].

Mürəkkəb ismin mənasından və aid olduğu qrupdan asılı olaraq, yiyəlik əvəzliliklərinin mənalərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1) Xüsusi əvəzliliklər xüsusi olaraq aiddir. Bu seçim iki modeldə görünür:

a) sahə əvəzliyi birbaşa heyvan adlarını bildirən isimlərlə birləşir. Məsələn: canavar, dovşan və s.;

b) yiyəlik əvəzlilikləri saya bilməyən və saya bilməyən müxtəlif geyim növlərini və şəxsi əşyaları bildirən isimlərlə birləşir. Məsələn: watches, pants, shirts, hookahs, etc. His dogs were well-groomed. He took her hand and put his head on her shoulder. Her parrot's name is Sally.

2) Yiyəlik əvəzliyi bədən hissələrini və daxili orqanları bildirən müxtəlif növ sayıla bilən və sayılmayan isimlərlə birləşərək bütünün bir hissəsini bildirir. Bu adlara hair, foot, nose ayaq və s. bu kimi sözləri misal çəkmək olar. Budur ingilis dilində bir nümunə:

When I saw his mother's face, I knew everything was going badly. If the queen raises her right hand, the conversation should end

Mən onun anasının üzünü görəndə hər şeyin pis getdiyini bildim. Kraliça sağ əlini qaldırırsa, söhbət bitməlidir. Onu görəndə üzü ağardı. Belə birləşmələrin inkişafı müəyyən mənada çoxluq təşkil edir.

3) Əvəzliyin xüsusiyyəti daxili keyfiyyətə aiddir. Bu zaman sahiblik əvəzlilikləri sayıla bilən və sayılmayan isimlərlə birləşir. Bu adlara təxəyyül, nəzakət, səs, ehtiyac, maraq- imagination, courtesy, voice, need, interest və s. daxildir. Məsələn: Mən onun baxışlarına cavab verdim. Danışanda səsi boğuc və alçaq idi.

"Bu, sənin günahın deyil" dedi. Əminəm ki, o mənim fikirlərimi bilir. I responded to his glances. His voice was muffled and low as he spoke. "It's not your fault," he said. I'm sure he knows my thoughts.

4) Yiyəlik əvəzliyi birgə iş, təhsil, yaşayış yeri və s. ilə əvəzlənməsi ünsiyyət növlərini bildirən isimləri birləşdirərək xüsusi mənsubiyyət növünü bildirir. Dost, yoldaş, qonaq, dostluq- Friend, companion, guest, friendshi-və s. kimi adlar Məsələn:

Your employees know how to do it, don't they? Your speaker asked how to complete this step. My God will not allow me to lie!

İşçiləriniz bunu necə edəcəyini bilirlər, elə deyilmi? Natiqiniz bu addımı necə tamamlayacağınızı soruşdu. Allahım yalan danışmağa icazə verməz!

5) Sahiblik əvəzlilikləri qohumluq bildirən isimlərlə birləşərək qohumluq bildirir. Belə adlara names aunt, uncle, cousin, son, etc. includes. Her aunt had just returned from Paris. Don't forget to congratulate your uncle when he comes here-xala, dayı, əmioğlu, oğul və s. daxildir. Xalası Parisdən təzəcə qayıtmışdı. Əminiz bura gələndə onu təbrik etməyi unutmayın.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət əvəzliliklərinin işlənməsinin belə xüsusiyyətləri universal xarakter daşıyır. Çünki belə isimlərin leksik mənaları başqa şəxsə aid ola bilər.

6) Yiyəlik əvəzlilikləri “müxtəliflik” bildirən isimlərlə birləşə bilər. Bu adlar zehni fəaliyyətə və ya fizioloji prosesə aiddir. Belə adlara misal çəkək: letter, plan, note, picture, suggestion, help, advice, etc .

I understood everything from their conversation. I have always wanted to enter this university. His voice interrupted our conversation. məktub, plan, qeyd, şəkil, təklif, kömək, məsləhət və s.

Onların söhbətindən hər şeyi başa düşdüm. Mən həmişə bu universitetə daxil olmaq istəmişəm. Onun səsi söhbətimizi kəsdi. Sahə əvəzliyi bir sıra müəyyən isimlərlə birləşərək mənsubiyyəti bildirir. Belə adlara ev, mənzil, qapı, pəncərə və s. misal verə bilərsiniz.

Budur ingilis dilində bir nümunə: There are many people in my country who want to protect our land. He went to his desk and took his bag. I want to go back to my hotel room.

Mənim ölkəmdə torpağımızı qorumaq istəyənlər çoxdur. İş masasına keçib çantasını götürdü. Mən otel otağıma qayıtmaq istəyirəm. Müxtəlif mənəli mücərrəd isimlərlə birləşən sahiblik əvəzliyi zaman sahibliyi deməkdir. Bu adlara fear, anger, rage, hatred, disease -qorxu, qəzəb, qəzəb, nifrət, xəstəlik və s. isimlər daxildir. Məsələn:

He pressed the play button and heard her prayer. He entered the transplant room and felt a sudden concussion in his heart. I'm worried about his health, you know.

Oynat düyməsini basdı və onun duasını eşitdi. O, transplantasiya otağına daxil oldu və qəfil ürəyində qəfil sarsıntı hiss etdi. Mən onun səhhətindən narahatam, bilirsən.

Nəzərə alın ki, hər bir birləşmənin mənası mətnin və nitqin konkret vəziyyətindən asılıdır. Üzvlüyün dəyəri nisbidir. Bu vəziyyət onun əvəzlik işlənməsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn: Returning to his hometown, he admired its beauty. Every legend he knew as a child was connected with this country and its owner

Doğma şəhərinə qayıdaraq onun gözəlliyinə heyran oldu. Uşaqlıqda tanıdığı hər bir əfsanə bu ölkə və onun sahibi ilə bağlı idi. Gördüyümüz kimi, "his" əvəzliyinin inkişafı da ümumi qanunauyğunluqla gedir. Yəni onun əvəzliyi müxtəlif mənalı isimlərlə birləşir. Müasir ingilis dilində mənsubiyyətin yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə edilməsinə gəlincə, bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, bəzən yiyəlik əvəzliyinin mənası zəifləyir ki, bu halda təyinedici artıqlıq yiyəlik əvəzliyi funksiyasını yerinə yetirir. Bu vəziyyət aşağıdakı hallarda baş verir:

1) Müəyyən artıqlıq mənsub olan şeydən əvvəl işlənir, yiyəlik əvəzliyi ilə deyil, bədən hissələrini bildirən adla ifadə edilir. Məsələn: Mən onun əlini tutdum. Ana uşağın başına vurub.

2) bəzi hallarda sahib naməlum fəlin obyektə olur. Məsələn:

Was he injured in the arm? How did you get in? - on the feet.

O, qolundan yaralanıb? Necə girdin içəri? - ayaqlarda. Bu əvəzetmə digər hallarda da mümkündür. Məsələn: Saçını qurutdu, elə deyilmi? Əllərinə baxdı, elə deyilmi?

He dried his hair, didn't he? He looked at his hands, didn't he?

Göründüyü kimi, verilən bütün misallarda mənadən ötrü uyğun gələn yiyəlik əvəzliyi yerinə təyin artıqlığını işlədə bilərsiniz. Məsələn: Was he injured in the arm? O, qolundan yaralanıb?

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda təyin artikllərinin işlənməsi həm də yiyəlik əvəzliliklərinin təkrarının qarşısını almaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

O, ürək xəstəliyindən əziyyət çəkirdi, çünki sol əlinin barmaqlarında ağrılar var idi; və yetim qalan və onunla yaşayan bacısı qızı onun dərdi kimi çıxış edir.

He was suffering from heart disease because he had pain in the fingers of his left hand; and his orphaned niece, who lives with him, acts as his grief.

Qayıdış növ öz mahiyyətinə görə, hərəkətin, onu icra edənin (subyektin) öz üzərinə yönəldiyini bildirir: Nevertheless, he consoled himself, which was his chance for a lifetime (D. James). I undressed and looked at my stomach as it fell into my skin. Beləliklə, problemi morfoloji cəhətdən nəzərdən keçirdikdə onu müəyyənləşdirmək zəruridir ki, “feil+qayıdış əvəzliyi” (məs: she comforted herself) birləşməsinə qayıdış növ forması hesab etmək olar, yəni belə hallarda qayıdış əvəzliyi ayrı-ayrı növ formalarının təşkilində iştirak edirmi? Məsələnin sintaktik aspekti də mövcuddur: qayıdış əvəzliyi onun aid olduğu fəllə birlikdə cümlənin bir üzvüdülmü, yaxud qayıdış əvəzliyi cümlədə müstəqil sintaktik funksiyanı daşıyırmı?

Məna nöqtəyi-nəzərindən təsdiq edə bilərik ki, “She comforted herself” cümləsində comfort leksemi “she comforted him” cümləsindəki kimi, eyni xüsusiyyətə malikdir. Hərəkət subyekt tərəfindən yerinə yetirilir və birinci halda subyektə uyğun gələn obyektə yönəlmişdir, ikinci halda isə, hərəkət subyektə münasibətdə kənarda qalır. Bu halda o fakt aşkar görünür ki, “She comforted herself” cümləsində herself əvəzliyi vasitəsiz tamamlıq funksiyasını (“She comforted him” cümləsindəki kimi) yerinə yetirir. Bir sırahallarda “feil+qayıdış əvəzliyi” birləşməsinin mənası onun komponentlərinin mənasının məcmusuna uyğun gəlmir. Məsələn: And then he found himself on the street (R. Shekley). One night I found myself on an operating table... (R. A. Heinlein) Verilən nümunələrdə “to find oneself” birləşməsi, sadəcə olaraq, “özünü tapmaq” kimi başa düşülə bilməz. Buna görə də, “to find oneself” tipli birləşmələrin frazeoloji vahidlər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. B. İlyiş “feil+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrinin statusu

barədə məsələnin həllində həmin birləşmələrin iştirak etdiyi sintaktik kontekstlərin təhlilinə müraciət etməyi təklif edir [3,s.397].

Qayıdış əvəzliliklərinin sintaktik müstəqilliyinə “feil+qayıdış əvəzliyi+isim, yaxud əvəzlik”, yaxud “feil+(qayıdış əvəzliyi+əlavə)” tipli birləşmələr nümunə ola bilər: I see how this man did everything natural for the whole week: carpentry, painting, digging, dragging and dragging, helping himself and everyone, essay ... (B. Shaw) I defend myself - the accused is a communist (R.Fox)

Fikrimizcə, ingilis dilində belə cümlələrin mövcudluğu imkanlarının özü “feil+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyalarının qrammatik səlisliyini şübhə altına alır, hətta autentik mənbələrdə yuxarıda göstərilən nümunələr müşahidə olunmadıqda belə, bu şübhə yenə də qalmaqdadır. “Feil+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrini qayıdış növün analitik formaları kimi qəbul edilməsinə, həmçinin onların semantik cəhətdən müxtəlifcinsli səciyyəli olması da mane olur. Bir sıra hallarda qayıdış əvəzliyi feillə birlikdə hərəkətin birbaşa yönəldiyi obyekt deyil, hərəkətin ünvanını ifadə edir. It was funny, he said to himself (S. Weston). He lit a cigarette (R. Dahl). She comforted herself və she told herself cümlələrinin zahirən oxşarlığı qeyriidentik diatezlər əsasında yaranır, onların tərkibinə daxil olan herself əvəzliyi isə müxtəlif sintaktik funksiyaları-vasitəsilə və vasitəsiz tamamlıq funksiyalarını yerinə yetirir.

Belə diferensiasiya “feil+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrinin kifayət qədər qrammatikləşmədiyinə əlavə sübutdur. Yuxarıda deyilənlərin hamısı belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, feillə qayıdış əvəzliyinin birləşməsindən yaranan konstruksiyalar qrammatik növün xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilə bilməz. She comforted herself tipli cümlələrdə feil məlum növdə çıxış edir, qayıdış əvəzliyi isə vasitəsiz tamamlığın funksiyasını yerinə yetirir.

Feil və qayıdış əvəzliliklərinin iştirakından yaranmış birləşmələr müəyyən idiomatiklik səciyyəsi (məs: to find oneself “görünmək, iştirak etmək” mənasında, to help oneself “qonaq olmaq”, to enjoy oneself “vaxtını yaxşı keçirmək” mənasında) daşıdıqda, söhbət komponentlərin qrammatik deyil, leksik uyarlılığından gedə bilər. Ənənəvi tərifə görə, qarşılıq növ iki və daha artıq

subyektin müştərək hərəkətlərini ifadə edir: ... they begin ... they try to comfort each other with stories (R. Dahl). ... I would give both of us time to get to know each other again (Ch. Lamb). ... the next time we meet, he may be a colonel, and I may be a sergeant (R. A. Heinlein). İngilis dilində qarşılıq növü tədqiq edərkən qayıdış növə aid olan məsələlər kimi, bir sıra suallara cavab vermək zərurəti yaranır. Onlardan ən başlıcası - “feil+qayıdış əvəzliyi (each other/one another)” birləşməsinin qarşılıq növün analitik forması kimi qiymətləndirmək mümkündürmü sualına cavab tapmaqdır. Bu suala cavab vermək üçün aşağıdakıları müəyyənləşdirmək vacibdir:

1. “Feil+qayıdış əvəzliyi” birləşməsini sabit analitik forma kimi qəbul etmək üçün bu konstruksiya semantik uyarlığa malikdirmi?

2. Həmin birləşmələr cümlədə bir üzv kimi, yaxud müstəqil sintaktik tərkiblər kimi çıxış edirmi? “Feil+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyalarının idiomatikliyi haqqında danışmaq düzgün olmaz, çünki həmin birləşmələrin semantikasısı onların komponentlərinin mənalarının məcmusu ilə müəyyənləşir.

Semantik cəhətdən They comforted one another cümləsi The comforted the neighbours cümləsinə uyğundur. Hər iki halda subyektin hərəkəti obyektə yönəlmişdir: birinci halda obyekt subyekt ilə oxşardır, ikinci halda isə ondan fərqlənir. Nəzərdən keçirilən konstruksiyalarda qayıdış əvəzliyinin tam mənə yükünə malik olması faktı onu analitik konstruksiyaların köməkçi elementi hesab etməyə imkan vermir, yəni “feil+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyasında qarşılıq mənası morfoloji yolla deyil, leksik vasitə ilə ifadə edilir. Konstruksiyanın tərkibinə həmcins tamamlıqların daxil olması imkanı belə birləşmələrin qeyri-morfoloji səciyyəsinə bir daha nümayiş etdirir. Məsələn: They comforted one another and the neighbours. Beləliklə, qayıdış əvəzliyinin təhlili zamanı olduğu kimi, burada da ingilis dilində qarşılıq növünün olmadığını etiraf etməliyik. They comforted one another tipli cümlələrdə feil məlum növün forması kimi çıxış edir, qarşılıq əvəzliyi isə burada vasitəsiz tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir. Müştərəklik mənası sırf leksik vasitələrlə ifadə olunur.

Dilçilikdə geniş qəbul olunmuş fikrə görə, orta növ göstərir ki, subyekt tərəfindən yerinə yetirilmiş hərəkət onun özünün əhatəsində sona yetir: His head did not turn as he spoke (I.Asimov). The door opened, a girl stepped in (R.Sherley) Rob's expression had changed several times (D.James).

1. Von send her into the cellar on some errand and then turn they key upon he (R.Dahl);
2. She opened the envelope and drew out the contents (R.Dahl);
3. I really must try to make him change the way he dresse (R.Dahl).

His head did not turn cümləsində turn fel lekseminin diatezi yalnız hərəkətin subyekti ilə, Von turn the key cümləsində isə hərəkətin subyekti və obyektı ilə təmsil olunmuşdur. Semantik planda bu onu göstərir ki, ikinci nümunədə hərəkətin, subyektin obyektə keçidi müşahidə edilir, birinci nümunədə isə hərəkət, onkret olaraq, subyekt tərəfindən yerinə yetirilir, lakin bu halda to turn felinin semantikasında fərqi rast gəlirik. Belə ki, His head did not turn cümləsində to turn (“dönmək, çevrilmək”) feili “fırlanmaq” hərəkətini sərbəst yerinə yetirmək mənasını ifadə edir, Von turn the key cümləsində to turn (“çevrilmək”) feili “obyektı fırlanma hərəkətinə çağırmaq” mənasını verir.

Feilin bu aşkar leksik mənalının oxşarlığı zamanı onlar arasındakı fərq əhəmiyyətli dərəcədədir, belə ki, məhz onun bazasında to turn feilinin iki mənası meydana çıxır-təsirli və təsirsiz mənalı və məhz bu fərq feilin sintaktik uyurluğunu müəyyənləşdirir: ikinci nümunədə to turn (təsirli fel) feili vasitəsiz tamamlığı qəbul edir, birinci nümunədə isə bu feil həmin imkana malik deyil. Bununla əlaqədar olaraq, göstərdiyimiz nümunələrdəki bəzi feillərin qayıdış və müştərək mənalarda işlənməsi kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun sayıla bilər. Məsələn: I really have to try to change his style of dress (R. Dahl). He next time we meet, he is a colonel, and I can be a sergeant.

Nümunələrdəki “geyinmək” mənalı to dress feili ilə to dress oneself feilinin mənalı ekvivalentdir. Lakin onlardakı qayıdışlıq mənası müxtəlif üsulla reallaşır: -to dress (“geyinmək”) feilində hərəkətin qayıdışlıq elementi feilin özünün semantikasına daxildir, hərəkətin obyekt yönünün zahiri ifadəsi buna uyğun

olaraq, özünü göstərmir. Həmin feil göstərilən mənada tamamlıqla formal cəhətdən uyuşmur və buna görə də təsirsiz fel sayılır.

“To dress oneself” birləşməsində “to dress feili” vasitəsiz tamamlığı (qayıdış əvəzliyini) qəbul edərək təsirli mənada çıxış edir. Beləliklə, bu tip birləşmələrdə hərəkətin qayıdış mənası leksik vasitələrlə ifadə olunur. Təhlilin belə sxemi müştərək mənalı “feil+əvəzlik” birləşmələrinin felləri (to meet, to kiss, to fight, to divorce, etc.) üçün də məqbul sayıla bilər. Beləliklə, aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1. The door opened, a girl entered (R. Shape);
2. I really have to try to change her style of dress (R. Dahl);
3. At our next meeting he is a colonel, and I can be a sergeant.

Morfoloji nöqtəyi-nəzərdən, bizi maraqlandıran feil formaları vahid, ümumi əlamətlə səciyyələnir – bu da onların fərqləndirilməməsidir. Bu mənada həmin feillər məlum növə tam uyğun gəlir. Həmin formaların semantik yükünə gəldikdə isə, deməliyik ki, bu üç forma verilmiş kontekstlərdə subyektiv mənalərini reallaşdırır, yəni “xarici” obyektlərə aid olmayan subyekt sahəsində baş verən hərəkəti bildirir. Həm də bu zaman mübtəda ya hərəkətin fəal icrasını, yaxud da, sözün geniş mənasında (he dresses nümunəsindəki kimi), onun başlanğıc nöqtəsini (the door opened nümunəsindəki kimi) bildirir. Bu hal nəzərdən keçirilən formaları bir qrupda birləşdirməyə və onları məchul növə qarşı qoymağa imkan yaradır. Bu məsələni aşağıdakı cümlələrin müqayisəsində nəzərdən keçirək:

1. The door opened, a girl came in (R. Shape);
2. The door opened as I arrived (A.S. Doyle)

Əlavə etmək lazımdır ki, bu sxem “he dresses – he is dressed”, “we met – we were met” cütlüklərinin müqayisəsində qayıdış, yaxud qarşılıq mənası təsirli feillərə də tətbiq oluna bilər.

Beləliklə, biz yenə də təsdiq etməli oluruq ki, orta növdə həm semantik, həm də morfoloji baxımdan məlum növün formalarını müşahidə edirik. Beləliklə, tədqiqatımızın nəticəsi kimi, qeyd etməliyik ki, ingilis dilində mübahisəli

qrammatik növ formalarının üçsəviyyəli təhlili onları növ kateqoriyasının ayrıca qrammerləri kimi qiymətləndirmək məqsədəuyğun deyil.

Qayıdış və qarşılıq əvəzlilikləri iştirak edən feili birləşmələrin semantik təhlili göstərir ki, əksər hallarda belə birləşmələrin mənası onları təşkil edən elementlərin mənalarının məcmusuna uyğun gəlir, yəni qayıdış və qarşılıq mənası bu birləşmələrdə sırf leksik vasitələrlə reallaşır. Qayıdış və qarşılıq mənalarında fellərdən “fərqləndirilmədən” istifadə halları, həmçinin “orta növ” adlanan kateqoriya formalarını isə növ formaları kimi hesab etməmək olar, çünki onlar xüsusi formal ifadə vasitələrinə malik deyil və bu mənada məlum növün formalarına tam uyğun gəlir. Bu formaların mənaları aktiv növün formalarının mənasına uyğundur, ona görə ki, aktiv formalar kimi onlar ya subyektin fəallığı ilə implikativlik təşkil edir, yaxud da (sözün geniş mənasında) subyekt belə hallarda hərəkətin adlandırılmasında məntiqi əsas kimi çıxış edir. Beləliklə, qayıdış, qarşılıq və orta növlərini növ kateqoriyasının ayrı-ayrı qrammi kimi qiymətləndirilməsinin məqsədəuyğun olmadığını bir daha qeyd edirik.

2.2. III şəxs əvəzliyinin mətnyaratama xüsusiyyətləri

Mətn cümlələri birləşdirmək üçün bir çox üsullardan istifadə edir. Bu alətlər arasında əsas nitq hissələri əhəmiyyətlidir. Düzdür, mətnin strukturunda bəzi əsas nitq hissələri mühüm rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji əlamətlərdən, məsələn, nitq hissələri, eləcə də sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Mətnin həddlərinin müəyyən edilməsində morfoloji vasitələr mühüm rol oynayır. Bununla bağlı A.Xəlilov yazır ki, sintaktik bütövlüyə daxil olan cümlələr həm morfoloji elementlərin, həm də bu vahid daxilindəki sintaktik vahidlərin (ibarələrin, cümlələrin) mənasını, onda ifadə olunan fikrin tam açılmasına xidmət edir. Odur ki, sintaktik bütövün həddləri bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün mətnin zəruri hissəsinin haradan başlayıb, harada bitirdiyi ilə müəyyən edilir [1, s.39]. Əminliklə demək olar ki, əsas nitq hissələrinin aktuallaşması ilə onların mətni

tərtib etmək bacarığı arasında əvəzlənmələr böyük rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan dilçi alimləri A.Xəlilov, K.Abdullayev və başqalarının xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Əvvəlcə Azərbaycan dilində bəzi əvəzliliklərin məndəki rolunu nəzərdən keçirək. Məsələn, "mən" refleksiv əvəzliyi. Bu refleksiv əvəzlik mətnlərin düzəldilməsində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində refleksiv əvəzlik tabeliyindəki əvəzliyə bütün şəxslərə mənsubiyyət şəkilçisini əlavə etməklə əmələ gəlir. Bu əvəzlik məndə mövzu ilə birlikdə işlənir, əlavə olaraq mövzunu göstərir və onunla birlikdə cümlənin tərkib hissəsinə çevrilir [2, s.117-118]. "Mən" əvəzliyi də cümlədəki xəbərdən əvvəl məndə işlənir və mövzunun daha da aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Bir misala baxaq: Qapını Zülfıyyə özü açdı. Bunu görə Kərimov bir müddət süzgəcdən keçdi, gözünü ondan çəkmədi. Amma həmişə belə olmur.

Başqa sözlə, məndə əvəzliyin özünün postpozisiyada işləmə biləcəyi hallar var. Məsələn, sən pis adamsan. O, Şəki rayonunun Ohud kəndindəndir. İndi ingilis dilində bir nümunəyə baxaq: *I opened the door myself and lit a candle. Rose followed me and I picked her up to see her.*

Azərbaycan dilində əvəzlik özü də birləşmə ilə birləşə və məndə onu təşkil edən cümlələr arasında aktuallaşdırıcı rolunu oynaya bilər. Məsələn, hamı xoşbəxt idi. Səməd özü də sevincini gizlədə bilmirdi. Keçən yazda uşaq bağçasında hesabat hazırlayan bir müəllimə rast gəldim. O da mümkündür ki, sözün özü mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənsə də, birləşməli şəxs mənasında deyil, həm də birləşmənin məzmununu ifadə edir. [2, s. 120].

Qeyd edək ki, bu bağlayıcı bədii mətnin yaradılmasında da mühüm rol oynayır. Bu zaman əvəzliliklərin işlənməsi məndəki mənasını intensiv şəkildə çatdırır. Nümunələrə baxaq: Bakıda bir az qar yağır. Amma yağış yağanda onun üzünü görməmək üçün. Bakıda qar yağdı. O, Novruzun astanasındadır. Qarabaşaq "Lətifə" Bakının gözəlliklərindən biridir. Sanki indi Saleh bu gözəlliyi görürdü. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan mətnlərində mürəkkəb bağlayıcının özünə daha çox bağlama cümlələrində rast gəlinir. Çünki müqəddimələr cümlənin

ikinci hissəsi - ayrılan hissəsidir. Nəticə mətnlər postpozisiyada həyata keçirilir. Məsələn, siz hələ də yalnız orta dalğalı musiqini eşidə bilərsiniz. Elansızdır. Göründüyü kimi, konnektor vasitəsilə musiqinin anons olmadan orta dalğada səsləndiyi də məlumdur. Mətnin mənası məlum hissədə açılır.

Ümumiyyətlə, mətnlər arasında əlaqə əsas hesab olunur. Eyni zamanda, təkcə cümlə daxilindəki sözlər deyil, ayrı-ayrı cümlə qrupları da müxtəlif vasitələrlə bir-biri ilə bağlanır, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Mətnə əsas cümlə var. Cümlənin içərisində müəyyən bir məna ifadə edən söz və ya ifadə var. Mətnə bu və ya digər cümlə konkret məna kəsb etməyən söz və ya söz birləşməsinə ifadə etməlidir. Bu cümlə həm cümlədən əvvəl, həm də sonra ola bilər. A.Xəlilov yazır ki, əsas mənanı ifadə edən cümlə müəyyənləşən kimi digər cümlələr də hərəkətə keçir, onun mənasının açılmasına xidmət edir. [1, s. 67].

M. Z. Zəkiyev yazır ki, əsas vəzifə cümlələr arasındakı əlaqələri və onları bağlama yollarını diqqətlə öyrənməkdir. Mətnin həddləri müstəqil cümlələr arasında əlaqələrin öyrənilməsi üçün hansı nitq hissəsinin tələblərə cavab verməsi ilə müəyyən edilir [3, s. 360]. Müəllif türkcə mətnin sərhədlərini təyin etmək üçün öz kriteriyalarını təklif edir. O yazır: “Tamamilə mümkündür ki, bu xüsusiyyətlər müəyyən dərəcədə digər qohum türk dillərinə xas ola bilər və təbii ki, bizim təklif etdiyimiz meyar müəyyən mənada digər türk dillərində mürəkkəb sintaktik inteqral sərhədlərin müəyyən edilməsinə də şamil oluna bilər. [4, s.12].

Türk dilində cümlə quruluşunu aşmaqda komponentlərin aydın ardıcılığının olması vacibdir. Bu o deməkdir ki, türkcə cümləni tamamlamaq üçün qrammatik (morfoloji) cəhətdən əvvələ qayıtmaq lazımdır. Yəni türkcə kiçik üzvlər, xəbərlər, prinsiplər və s. kimi ardıcılığa riayət etmək lazımdır. Abdullayevin sözlərinə görə, bu struktur təkrarçılıq prinsipinə əsaslanır.

O yazırdı: “Yəni türkcə cümlənin sonunda əslində prinsipin təkrarı meydana çıxır. Bu təkrar ya tam, ya da bəzi müasir türk dillərində natamamdır. Yalnız güclü təkrar elementlərin olmasından sonra, yəni müəyyən sintaktik çərçivə formalaşdıqdan sonra türkcə cümlə monopredikativ quruluşa çevrilə bilər” [4; 203].

F.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında mətn sərhədlərinin müəyyən edilməsi haqqında yazır: Dil quruluşunun aşağı səviyyələrində müəyyən dəqiqlik var. Fonem, morphem, leksem terminləri çox konkret və aydındır. Lakin mürəkkəb sintaktik vahidlərin ardıcılığı da mətn yaradır. Əgər diskursu konkret məqamda verilmiş mövzu üzrə şifahi təqdimat kimi qəbul etsək, sərhədlər hələ də qeyri-müəyyən qalır” [5, s.349]. Ona görə də mətnin ölçüsündən asılı olmayaraq başlanğıc və sonun olması vacibdir. Belə mətnlərdə işlənən əvəzliyin mənası açıldıqda mətn tam sayıla bilər. Mətnin mənasının açılmasında əvəzliliklərin rolu göz qabağındadır.

Müşahidələr göstərir ki, əvəzliyin mənası əvvəlki cümlənin mənasından asılıdır. Mətndəki cümlələrdən birinin əvəzliliklə başlaması onun əvvəlki cümlələrə daha yaxın olduğunu göstərir. İngilis dilində əvəzliliklər əsas nitq hissələrindən biridir və leksik və qrammatik cəhətdən digər nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində əvəzliliklər iki qrupa bölünür: isim əvəzlilikləri və sifət əvəzlilikləri.

Əvəzliliklər də isimlər kimi hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malikdir. Lakin əvəzliliklər hal kateqoriyalarına görə isimlərdən fərqlənir: isimlər ümumi və yiyəlik formada olduğu halda, bəzi əvəzliliklərdə isim və obyekt, bəzilərində isə ümumi və yiyəlik halı olur. O. Musayev yazır ki, ingilis dilində mətnin yaradılmasında müasir ingilis dilində mövcud olan bəzi əvəzliliklər, xüsusən əvəzliliklər (this, these, that, those, such, the same) və üçüncü şəxs əvəzlilikləri (he, she, it) iştirak edir. .

Dilin kommunikativ funksiyası baxımından hər bir əvəzliyin inkişafı üçün müəyyən şərtlər olmalıdır. Əks halda, onların dilin kommunikativ funksiyası baxımından inkişafı çətinlik yarana bilər. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, əvəzliliklərin işləməsi üçün məna və ya mənalara oxucuya əvvəlki cümlədən məlum olmalıdır.

Əks halda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əvəzliyin (həm tək, həm də cəm) mənası aydın olmayacaq. Buna görə də əvəzliliklərin mətndə rolu cümlənin əvvəlində işlənən söz və ya söz birləşməsindən asılıdır.

Eyni şeyi müasir ingilis dilində bütün işarə əvəzliliklərinin rolu haqqında da demək olar. Qeyd edək ki, ingilis dilində üçüncü şəxs əvəzlilikləri mətndə demək

olar ki, eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Bu əvəzliliklərin mətni üçün müəyyən bir makromətn olmalıdır. Məsələn, “Kinolara gedək” ifadəsini işlətmək üçün sizdə hansısa makro mətn olmalıdır. Məsələn, John haradadır? Kinoya getdi. Yaxud: Yox, Con bizim ölkədən gedəndən sonra ondan xəbər almadım. Əvvəlcədən məlumat olmadan belə cümlələrdə nə deyildiyini bilmək mümkün deyil. Belə misalların sayını artırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan ingilis əvəzliliklərində də anaforik işlənmə xüsusiyyətləri vardır. Onların anaforik xüsusiyyətləri mətnin yaradılmasına xidmət edir. Eyni zamanda, əvəzliliklər sonrakı cümləyə münasibətdə kataforik xüsusiyyətlərə malikdir. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, mətnlərin əmələ gəlməsində əvəzliliklərin rolunu aşağıdakı 4 funksiya müəyyən edir [6, s.136]:

1. Əvəzliliklər semantik kateqoriyadır və onların əvəzlilikləri sözlər arasında deyil, cümlələr arasında münasibətləri müəyyən edir;
2. Əvəzlilik məlum olanı bildirir;
3. Əvəzliliklər həm anaforik (əvvəlki cümlə ilə əlaqə), həm də kataforik (növbəti cümlə ilə əlaqə) funksiyalarını yerinə yetirir;
4. Əvəzliliklər təkcə sintaktik (çaşdırıcı) deyil, həm də dinamik (variativ) funksiyanı yerinə yetirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əvəzlilik artıq qeyd olunanı bildirir, çünki o, artıq məlum olanı əvəz edir. Yəni, kontekstdən aydın olur ki, dinləyicinin (oxucunun) qeyd olunan obyekt haqqında artıq müəyyən məlumatları var. Mətnin əmələ gəlməsində xüsusi rol oynayan birinci və ikinci şəxsin (mən, sən) əvəzlilikləri yalnız pragmatik baxımdan inkişaf etdiyi halda, refleksiv əvəzliliklər yalnız anaforik funksiyanı yerinə yetirir. Üçüncü şəxs əvəzlilikləri (he, she, it) mətndə həm pragmatik, həm də anaforik mövqelərdə işlənir [6, s.137]. Kitabı oxuyanda Sara güldü. Ann kitabı stolun üstünə qoydu.

İngilis dilində əvəzliliklər əvəzlilik funksiyasını iki əsas şəkildə yerinə yetirir:

1. Vəziyyətdən asılı olaraq pronominal funksiya (ekzoforik). Məsələn, Maria Anna bir tarix kitabını bağışlamaq istəyirdi, lakin o, artıq onu özü almışdı.

2. Məndən asılı pronominal funksiya (endoforik). Bu pronominal funksiya da öz növbəsində 2 növə bölünür:

- a) anaforik;
- b) kataforik [6, s. 138].

Müxtəlif yerlərdə işlənən əvəzliliklərin yalnız bir funksiyası var - mətnin müxtəlif hissələrini birləşdirmək. Nümunələrə baxaq:

1. Bir şey dəqiq idi ki, ağ pişik balasının bununla heç bir əlaqəsi yox idi - tamamilə qara pişik günahkar idi (kataforik əlaqə).

2. Bir neçə qapıdan İngilis Körpüsü var idi və tramvaylar çalındı, zənglər çalındı, avtobuslar yan-yana hərəkət etdi və taksilər korna çaldı. Xanım Hudson onun Londonda olduğunu eşitdi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində əvəzliliklərin əsas vəzifələrindən biri onların dinamizmi, mətn daxilində daimi hərəkətidir. Məsələn, Con Billin seyfini açmağa bilər. Maraqlı oğlandır. Mətnin içərisinə nəzər salsaq görürük ki, Con mətnin müxtəlif yerlərində Con sözünü əvəz edir. Bu əvəzetmə bütün mətn boyu inkişaf edir, məndəki hadisələri ümumiləşdirir.

Qeyd olunur ki, mətnlərdə əvəzliliklərin qısalığı onların həm ingilis, həm də Azərbaycan mətnlərində tez-tez işlənməsinə səbəb olur. Mətnlərdə əvəzliliklər təkrarlandığı üçün onların təmsil etdiyi hadisə və ya proses məndə irəliləyir və inkişaf edir. Və bu halda onlar mətnin yaradılmasında əlaqələndirici rol oynayırlar. [6, s.138].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətnin məzmunu ilə əvəzliyin alt mətn fəaliyyəti arasında qırılmaz əlaqə vardır. Beləliklə, mətnin məzmunu onun semantikasını müəyyən edərsə, əvəzlilik də mənanın bütövlüyünü ifadə edən işarə formasıdır. İngilis dilində əvəzliliklərin məsdər funksiyasını təyin etməyin müxtəlif üsulları mövcuddur. Onlardan biri ... kim (o) birlik. Məsələn, atam ağac kəsir. Bu atam odun doğrayır. Beləliklə, məlum olur ki, əvəzliliklər həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində şəxs, əşya və ya onların xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini ifadə etmədən əsas nitq hissəsidir. Əvəzliliklər iki qrupa bölünür: isim və sifət.

Müasir ingilis dilində mövcud olan bəzi əvəzliliklər, xüsusən işarə əvəzlilikləri və üçüncü şəxs əvəzlilikləri mətn yaratma xüsusiyyətlərinə malikdir.

2.3. "It" əvəzliyinin funksionallığı

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxs əvəzlilikləri əvəzlik sistemində mühüm yer tutur. Tipoloji cəhətdən əsas fərq üçüncü tək şəxsdə özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilində üçüncü şəxsin təkində kişi, qadın və cins ayrı-ayrı əvəzliliklərlə işarələnirsə, Azərbaycan dilində heç bir cins göstərilmədən yalnız bir əvəzlik (o əvəzlik) işlədilir. Onu da əlavə edək ki, haqqında sözü Azərbaycan dilində tək cə omonim kimi deyil, həm də işarə əvəzliyi kimi işlənir, yəni. əvəzlik şəxsi cümlələrdə ingiliscə he, she, it və that əvəzliliklərinin ekvivalenti kimi görünür:

vurma. - Oh, gəldi. O gəldi - Oh, gəldi.

O (pişik) gəldi. - Oh, gəldi. Bu böyük kameradır. Bu oğlan gəldi.

Hər hansı bir hərəkət konkret zamanla bağlı olduğu kimi, konkret bir şəxslə də əlaqələndirilir. O, hərəkətin icraçısına, subyektinə çevrilir. Azərbaycan dilində feil şəxs kateqoriyasına aiddir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxsə aid morfoloji göstəricilərlə ifadə olunur.

Müasir ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq feilin şəxsi forması fərqləndirilir və onun qrammatik kateqoriyalarına şəxs-kəmiyyət kateqoriyası daxildir. Şəxs-miqdar kateqoriyası müasir ingilis dilində feillərin ən az işlənmiş kateqoriyasıdır. Müasir ingilis dilində feillərin bu kateqoriyasını ifadə edən müstəqil qrammatik (morfoloji) vasitələr praktiki olaraq yoxdur. Bununla belə, indiki qeyri-müəyyən forma şəxs və kəmiyyəti bildirə bilən üçüncü şəxsin təklik şəkilçisi -s (-es) istifadə edir. Digər hallarda müasir ingilis feilinin üz kəmiyyət kateqoriyası müstəqil nitqin tərkib hissəsi olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur, yəni feil şəxs əvəzlilikləri ilə müəyyən edilir. Əvəzliyi nəzərə almadan ifadənin hansı miqdarda və kimin üçün işlədiyini müəyyən etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən müasir ingilis dilində əvəzliliklər adətən fəllərdən əvvəl işlənir; Cümlənin mövzusu həmişə müstəqil leksemlə ifadə olunur. Müasir ingilis dilində şəxs əvəzlilikləri

olmadan Azərbaycan dilində feillərin işlənməsi mümkün deyil (Mən gedirəm, sən gedirsən, biz gedirik və s.)

Şəxsiyyət və subyektivlik fərqli anlayışlardır. O, çox vaxt şəxssiz konstruksiyalarda subyekt olur, lakin qrammatik prinsip şəklində ifadəsini tapmır. Məsələn: Mənə soyuqqandır cümləsində mövzu qərəz halında olan I sözü ilə ifadə olunur. Bununla belə, şəxsi cümlədəki mövzu ilə şəxsi olmayan cümlədəki mövzunu qarışdırma bilməzsiniz. Şəxsi cümlədə mövzu ismin nominativ halında ifadə olunur.

Şəxsi cümlələrdə bu cümlələrdə it sözünün şəxs əvəzliyi kimi işlənməsi bizi maraqlandırır. Beləliklə, it əvəzliyi konkret şəxsə, obyektə, cümlələr qrupuna və s. cümlədə belə əvəz edir.

İngilis dilində şəxsiyyətsizlik kateqoriyası heç bir leksik mənası olmayan prinsiplə ifadə edilir. Beləliklə, bu dildə şəxsin əksi kimi meydana çıxan şəxssiz cümlələr hərəkət predmeti olmasa da, it həmişə əvəzlikdə öz ifadəsini tapan bir prinsipə malikdir. Bu halda bu əvəzliyin leksik mənası yoxdur, o, yalnız formal başlanğıc funksiyasını yerinə yetirə bilir və azərbaycan dilinə tərcümə olunmur. Bu formal cümlə ingilis dilində "psevdo-mövzu" (yalan cümlə) və ya "onu dolduran yuva" (cümlə tamamlama) adlanır.

İngilis dilində şəxssiz cümlələr şəxssizliyi ifadə edən monohecalı cümlələrin bir növüdür. "Şəxssizlik" termini prinsipin olmaması və ya mümkünsüzlüyü deməkdir. İngilis dilində şəxsi olmayan cümlələr də hərəkətə tabe olmadığından bu cümlələrdə işlənen formal cümlə qrammatik cümlə şəklində ifadə tapmır. Şəxssiz cümlədəki bu formal subyekt şəxsi cümlədə hər hansı bir mövzunun deyil, qrammatik subyektin olmasını nəzərdə tutur. Şəxssiz cümlələrin məqsədi dinləyicinin diqqətini hərəkətə çəkmək deyil, prosesi ifadə etməkdir. Ona görə də şəxssiz cümlələrdə subyekt qrammatik cümlə şəklində ifadə olunmur və onu xəbər forması ilə müəyyən etmək mümkün deyil.

Şəxssiz cümlələrin xəbəri həm isim, həm də fel ola bilər. Onların mesajı həmişə üçüncü şəxs şəklini alır və istənilən vaxt istifadə oluna bilər. Zaman da zaman keçdikcə konkretləşir.

It was Sunday yesterday - Dünən bazar günü idi.

It is morning- Səhərdir. It is raining- yağış yağır.

It is getting cold - Havalar soyuyur.

Yuxarıdakı cümlələrdən də görünür ki, “it” əvəzliyi ilə ifadə olunan subyekt heç bir real mövzuya aid deyil, xəbərin məzmununda itib gedir və ayrıca nəzərdən keçirilə bilməz. Belə bir prinsipi şəxsiyyətsiz adlandırmaq olar.

Bu cür cümlələrdə “it” əvəzliyinin ifadə etdiyi mövqe çox şərti və formal xarakter daşıyır, cümlələr məlum fakt haqqında məlumat verir, lakin bu fakt və sübut ayrıca mövzuya aid deyil və bu paraqrafın məzmunu tamamilə anlaşılmazdır.

İkinci fəsil “Müasir ingilis dilində şəxs əvəzliyinin funksional xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan dilindəki ekvivalenti” adlanır. Əvəzliliklərin mənasının yalnız konkret nitq situasiyasında və mətn səviyyəsində reallaşdığı artıq hamılıqla qəbul olunmuş faktdır.

Dilçilik ədəbiyyatında mətnin üç prinsip əsasında formalaşdığına dair fikir var:

- 1) deyksis (bilavasitə göstərmə);
- 2) müqəddimə (obyektiv realıq haqqında bilik);
- 3) dil konteksti (cümlələrin ardıcılığı).

Əvəzliliklərin, xüsusən üçüncü şəxs əvəzliliklərinin inkişafı bilavasitə işarə və dil kontekstinə əsaslanır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri yalnız birbaşadır. Hər bir halda danışan və dinləyici bilavasitə nitq situasiyasında iştirak edir, yəni deyktik sözlər kimi işlənir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bilavasitə işarətdə it əvəzliyi ilə yanaşı, bu və o əvəzlilikləri də işlənir. Aşağıdakı nümunələrdə it əvəzliyi mənasını itirmədən bu və o əvəzliyi ilə əvəz edilə bilər: Who is it?(Bu kimdir?)/ Who is that?(Bu kimdir)/ This (kimdir?)/ Give it/that/this to me (Mənə bunu / bunu / bunu ver).

Bu vəziyyət onunla izah olunur ki, it əvəzliyi öz inkişaf prosesində nəinki cansız əşyaları əvəz edir, həm də işarə əvəzliyi funksiyasını yerinə yetirir. L. Novikova qeyd edir ki, sintaktik səviyyədə it əvəzliyi bəzi hallarda o və o əvəzlilikləri ilə sinonimdir. Beləliklə, it əvəzedicilərinin inkişafı genişlənir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, it əvəzlilikləri birbaşa təqdimatda geniş istifadə olunur. Bir qayda olaraq, əvəzliliklər "taksi dispetçerinə verin, Petsy" (A. Haley) - "taksi dispetçerinə verin"; "Açma" dedi kişi oğlana (P. Abrahams). "Açma" dedi kişi uşağa.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, mətn formalaşmasında üçüncü şəxs əvəzlilikləri, o cümlədən it əvəzlilikləri daha geniş istifadə olunur. Bu əvəzliliklər həm sadə, həm də mürəkkəb mətnlərdə cümlələri birləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Bu əvəzliliklər cümlələr arasında zəncir yaradır. Əvəzlikli cümlələr mətndən kənarda müəyyən qədər müstəqilliyini itirir, çünki əvəzliliklərin mənası yalnız mətndə reallaşır.

It əvəzliyi mətnin əsas formal xüsusiyyətlərindən biridir. Anafora və kataforaların əmələ gəlməsi şərtləri. Bildiyiniz kimi, anafora mətn mesajlarının növlərindən biridir və mətnin əvvəlində konkret dil vahidinin mənasını aşağıdakı dil vahidləri vasitəsilə müəyyən etməyə və dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Xüsusilə, it əvəzliliklərinin mətnin yaradılmasında roluna nəzər salaq. It əvəzliyi anaforik təkrarda əvəzedici kimi işlənir: I have a sixpence here, but it was gone (P. Abrahams); Uca küçənin sonundakı bir quyunun suyu çirkədən sarı görünürdü, içəndə isə kir dadı gəlirdi (P. Abrahams); Otun üstündə oturdu, siqareti çıxarıb yandırdı (P. Abrahams).

Beləliklə, bu mətnlərdə it əvəzliyi mətnin formal vasitələrindən biri kimi yenidən təkrarla işarələnmiş şəkildə meydana çıxır. Nümunələrdən göründüyü kimi, əksər hallarda it əvəzliyi baş əvəzlik, bəzi hallarda isə əlavə rolunu oynayır. Demək olar ki, bütün mətnlərdə müxtəlif mənalı isimlər əvəzinə it əvəzliyi işlənir ki, bu da mətndə yığcamlıq və qənaətcillik yaradır.

Bəzi hallarda ad dəyişdirilərkən istifadə olunan əvəzlik konkret mövzuya aid edilmir. Aşağıdakı misalda it əvəzliyi ayrı-ayrı cümlələr əvəzinə işlənmişdir:

Səhər saat ikidə rəqsdən və ya məclislərdən sonra məşhur kolbasa və kartof püresi üçün Celia ilə birlikdə Fatty's-ə gəlirdi. Bu ümumi idi (P. Abrahams); Bağışla, Celia, amma getməliyəm. Bu camaat məni bura göndərdi. Anam özü bunu edə bilməzdi (P. Abrahams).

Əvvəlki mətnlərdən fərqli olaraq, bu mətnlərdə it əvəzliyi konkret olaraq bu və ya digər adı əvəz etmir. Başqa sözlə, ad dəyişmə funksiyasında it əvəzliyi işlədilmir. It əvəzliyi müəyyən bir fikri ifadə edir. Belə hallarda it əvəzliyi daha çox işarə əvəzliyi kimi işlənir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda it əvəzliyi bu və ya digər təmsili əvəz edir. Belə hallarda it əvəzliyi bu və ya digər əvəzlik vasitəsilə Azərbaycan dilinə çevrilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, it əvəzliyi eyni və ya oxşar mənada this, that işarə əvəzliliklərini əvəz edə bilər. Göstəriş (işarə) mənasında işləyəndə it əvəzliyi mənası o və o əvəzliliklərinin mənasına uyğun gəlir və kataforik funksiya daşıyır:

İshaq arxa qapının döyülməsinə qulaq asdı, sonra ayağa qalxıb atasının otağına getdi. Qapını yüngülcə döydü.

"Bu kimdir?"

"Mənəm, İshaq" (P. Abrahams).

Aisak arxa qapının döyülməsinə qulaq asıb yerindən qalxıb atasının otağına getdi və astaca qapını döydü.

"Orada kim var?"

Mənəm, İsak.

Bu mətnə it əvəzliyi işarə əvəzliyinin sinonimi kimi işləyib, kataforik əlaqə yaradır. "Bu kimdir?" demək asandır. Cümlənin mənasına xələl gətirmədən, şəklində istifadə oluna bilər. Hər iki halda cavab "o kimdir?" Azərbaycan dilində, variant uyğun gəlir.

It əvəzliliklərinin daha geniş işlənməsi onunla bağlıdır ki, it əvəzlilikləri təkcə konkret cansız isimlər üçün deyil, həm də canlılara aid olan isimlər üçün də işlənir. Eyni zamanda onu da əlavə etmək lazımdır ki, it əvəzliliklərinin inkişaf dairəsi genişlənir və işarə əvəzlilikləri funksiyasını yerinə yetirir. Bu halda it əvəzliyinin funksiyası bu və ya digər əvəzlik əvəzliyi ilə eynidir. Əvvəla, nəzərə almaq lazımdır ki, hər üç əvəzlik prinsip kimi işləndikdə nominal əlaqə deyil, işarə funksiyasını yerinə yetirir. Bu təlimat birbaşa və ya mətn ola bilər.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, it əvəzliliklərinin inkişafı yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşmır. Beləliklə, it əvəzliyi He saved my life kimi cümlələrdə geniş şəkildə işlənir. Qeyd edək ki, hətta bu cümlələrdə də əvəzliyin mahiyyəti ilə bağlı dilçilər arasında fikir ayrılığı var.

It əvəzliliklərinin inkişafından danışan Y.Qordon və İ.Krılova göstərirlər ki, bu əvəzlilik xüsusi cümlə nümunələri ilə empatik konstruksiyalarda da işlənir. Əvəzliyin şəxsi və ya şəxssiz olması ilə bağlı heç bir şərh yoxdur. Gordon E.M., Krylova I.P. Müasir ingilis dilinin qrammatikası. M., 1980, 335 s., V.Kauşanskaya, R.Kovner, O.Kochevnikova və başqaları Dilçilər it əvəzliyini sadəcə olaraq empatik adlandırırlar.

O. Musayev bu məsələ ilə bağlı belə qənaətə gəlir. "Emosional nitqdə işlənən mürəkkəb cümlənin baş cümləsində leksik mənası olmayan formal hissə var. Bir qayda olaraq, belə prinsiplər "it" əvəzliyi ilə ifadə edilir.

O, arxasını ona çevirdi. "Bu, mən səni tanımamışdan əvvəl idi, Sari" (P. Abrahams).

O, arxasını çevirdi. "Sari, mən səni tanımamışdan əvvəl idi."

Belə budaq cümlələrdə it əvəzliyi ifadə funksiyası da aydın hiss olunur. Beləliklə, qarşısındakı fikir yerinə it əvəzliyi işlənir. E.Moroxovskaya qey edir ki, müasir ingilis dilində belə mürəkkəb cümlələr geniş istifadə olunmur.

Təklifin cümlə sistemindəki yeri ilə bağlı dilçilər arasında da fikir ayrılığı mövcuddur. Dilçilərin əksəriyyəti belə cümlələri tabe cümlələr hesab edirlər. Əsas müzakirə mövzusu bu təkliflərin tərkib hissələrinin bir-biri ilə necə əlaqəli olmasıdır.

Modelin formalaşması və tarixi inkişaf yolu ilə bağlı mənbələrin tədqiqi nəticəsində bu modelə əsaslanan təkliflərin mürəkkəbliyi haqqında nəticə çıxara bilən bu / olub / olacaq. Cümlələrin birhissəli (mono-predikativ) və ikihissəli (polipredikativ) bölünməsi tabeliyin və xəbərin mövcudluğuna əsaslanır və cümlələrin məntiqi-qrammatik quruluşu ilə bağlıdır.

Əvəzliliklər əvəzlilik lüğətinin tərkib hissəsidir və onun funksional qanunauyğunluqlarını öyrənərkən dilin canlı toxumalarında onun yerini,

mövqeyini, dilin digər göstəricilərinə yaxınlığını və fərqləndirici xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək lazımdır.

“It” əvəzliyi ilk növbədə şəxs əvəzliyidir. Kontekst və situasiya baxımından bu əvəzlik konkret şəxs, qeyri-müəyyən şəxs bildirən əvəzlik və ümumilikdə şəxs bildirən əvəzlik kimi cümlələrdə işləyə bilər. İngilis dilində it əvəzliyi neytraldır: It is a table. "Bu bir masadır". Bu xəritədir. - Bu xəritədir. Bu zaman it əvəzliyi Azərbaycan dilinə “o, o” kimi tərcümə olunur.

İngilis dilində it əvəzliyi grammatik cəhətdən daha abstraktdır. Beləliklə, it əvəzliyi müxtəlif vəziyyətlərdə subyekt kimi çıxış edə bilər. It əvəzliyi bitişik isimlərin, yəni cansız cisimləri bildirən isimlərin əvvəlində işlənir və konkret adamı təlqin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman o, həm leksik, həm də grammatik cəhətdən cümlənin tam üzvü kimi çıxış edir.

It əvəzlilikləri zamana, məsafəyə və ya təbiət hadisələrinə istinad edərkən tabeli cümlə kimi istifadə olunur. Bu tip prinsipə malik cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir.

“It” əvəzliyi cümlənin formal başlanğıcı kimi çıxış edir, bu halda Azərbaycan dilinə tərcümə olunmur. Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr bənddə iştirak etmir, bu təsəvvür edilə bilməz və bənddəki müddəyə formal da olsa əlavə edilə bilməz.

It əvəzliyinin tarixi inkişafı onun müxtəlif funksiyalarının yaranmasına səbəb olmuş və bu leksik və morfoloji vasitələr sayəsində ingilis dilinin müxtəlif nitq sistemlərinin inkişafı təmin edilmişdir. Bu funksiyaları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- a) It - işarə və əvəzlik;
- b) It ikihissəli cümlənin strukturunu tamamlayan universal vasitədir;
- c) It – baş cümlədəki yarımçıq, yarımçıq fikirlərin aradan qaldırılmasına töhfə verir, prinsip kimi növbəti cümləyə işarə edir;
- ç) It - cümlədə giriş, başlanğıc, proqnoz xarakteri daşıyır, çox vaxt pleostatik (yəni şişirdilmiş) xarakter daşıyır, cümlədə gərginlik yaradır, üslub və struktur əhəmiyyətli elementə çevrilir, bununla da konstruksiyada predikativlik təmin edilir;

d) It desemantik xarakter daşıyan formal başlanğıcdır.

Beləliklə, it əvəzliyi bütün funksiyaları ilə mühüm kommunikativ yük daşıyır. Xüsusilə, it əvəzliyi birhecalı cümlənin şəxssiz formasını əmələ gətirir, lakin bu halda o, kommunikativ yüklənmir, yalnız konstruktiv məna daşıyır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində şəxsi olmayan cümlələr 3 qrupa bölünür:

- 1) It əvəzliyi ilə başlayan tamamilə şəxssiz cümlə;
- 2) It əvəzliyi ilə başlayan təsadüfi-fərdi şəxssiz cümlə;
- 3) It əvəzliyi ilə cümlənin qeyri-şəxs başlanğıcı.

İngilis dilinin şəxsi olmayan cümlələrində şəxsiyyətsizlik subyektin yoxluğu ilə deyil, onun semantik boşluğu və ya şəxsiyyətsizliyi ilə ifadə edilir. Belə cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir. Mütləq şəxssiz cümlələr morfoloji mahiyyətinə görə həm isim, həm də fel ola bilər. Mütləq şəxs olmayan cümlələr hərəkəti ifadə edir. Bu fellərə şəxssiz cümlələr deyilir. İngilis dilində bu tip tamamilə şəxssiz cümlənin mesajı adətən şəxssiz fellərlə ifadə olunur.

İngilis dilində it əvəzliyi ilə başlayan tamamilə şəxssiz cümlələr təbiət hadisələri, zaman və məsafə və ya hər hansı bir vəziyyətə aiddir: It is morning - İndi səhərdir. It was cold after sunset - Gün batdıqdan sonra soyuq idi. It was about eight o' clock in the morning - Səhər saat səkkizə yaxın idi. (O. Wilde).

Deməli, ingilis dilində birləşdirici feil nominal şəxssiz cümlələrdə mühüm rol oynayır və leksik məna əsasən onunla müəyyən edilir.

İngilis dilində it əvəzliyi ilə başlayan şəxssiz cümlələrin bir növü müstəqil şəxs olmayan cümlələrdir. Onlara təsadüfi şəxssiz cümlələr də deyilir. Burada "təsadüfi" sözünü "yalnız mətndə işləməklə məhdudlaşan, qeyri-məhsuldar model əsasında fərdi qaydada düzəldilmiş söz, birləşmə, forma" mənasında işlədirik. Belə cümlələr öz struktur və semantik xüsusiyyətlərinə görə başqa şəxssiz cümlə növlərindən fərqlənir.

İngilis dilində modal şəxssiz cümlələr bir növ təsadüfi fərdi şəxs olmayan cümlələr kimi görünür. Müasir ingilis dilində modal şəxssiz cümlələrin aşağıdakı növlərinin funksiyası qeyd olunur: It + birləşdirici feil + sifət + ön söz: Bu birliyi

qurmaq üçün birlikdə işləmək lazımdır ... Onun geri çəkilməsi mümkün deyildi. Paulun onu sevməsi və ona ehtiyacı olması da vacibdir (O. Wilde).

Qiymətləndirmə fəaliyyəti tarixi mərhələlərdə ayrı-ayrı kollektivlərin konkret məsələlərə münasibəti kimi ölçülür. Qiymətləndirmə həm də semantik kateqoriya kimi xarakterizə olunur. Burada mövzunun və hadisələrin mahiyyəti açılır.

Şəxssizlik kateqoriyası şəxssiz cümlələrdə, daha dəqiq desək, şəxsi qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə ifadə olunur. “Kvazi” termini latın sözü olub, Azərbaycan dilinə “yalan, yalan, yalan” kimi tərcümə olunur. Bununla belə, tədqiqatımızda “kvazi” ifadəsindən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Kvazi-cümlələr heç bir subyekt-predikata əsaslanmır və heç bir məlumat ehtiva etmir.

Formal olaraq ingilis dilində qeyri-kvazi cümlələr kimi tanınan bu cümlələr məzmunca şəxsidir. Bu struktur-semantik tiplər qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdir. Müasir ingilis dilində belə cümlələr qoşa cümlə növü kimi çıxış edir və şəxssiz əvəzliliklərlə ifadə olunur.

Kvazi-şəxssiz cümlələr formal olaraq şəxssiz konstruksiyalara uyğun gəlir və məzmunca şəxsidir. Müqayisə olunan dillərdə qeyri-kvazi cümlələr asanlıqla “saf” qeyri-müəyyən cümlələrə çevrilə bilər.

İngilis dilində: It said that we’ll have a good summer (Onlar deyirlər ki, biz yaxşı yaz edəcəyik). They say that we’ll have a good summer (Onlar deyirlər ki, biz yaxşı bir yay yaşayacağıq). Azərbaycan dilində: İclasda məsələyə baxıldı. İclasda məsələyə baxdılar.

Beləliklə, it əvəzliyi bütün funksiyaları ilə yanaşı mühüm kommunikativ yük də daşıyır. Cümlənin strukturunda it əvəzliyi subyektin qrammatik göstəricisi kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

“Əvəzliyin nitq hissəsində yeri” adlı birinci fəslimiz barəsində olan araşdırmamız onu göstərdi ki, son dərəcə mürəkkəb və mübahisəli olan əvəzlik digər leksik vahidlərlə paradoksal (qeyri-adi) qrammatik əlaqədə olan çoxcəhətli bir nitq hissəsidir. Əvəzlik, şəxsin və əşyanın konkret adını bildirmir, onları ümumi şəkildə ifadə edir. Əvəzlik əvəzində işləndiyi nitq hissəsinin morfoloji və sintaktik əlamətlərini özündə yaşadır.

Əvəzliyin linqvistik, yəni leksik-qrammatik statusunun müəyyən edilməsində semantik diferensiasiya, sintaktik vəzifə əsas rol oynamışdır. Bu kriteriyaya semantik və morfoloji, leksik-semasioloji əlamətlər daxildir.

Birinci fəslin “Məsələnin Qərb dilçiliyində qoyuluşu” adlı birinci yarımfəsil barəsində aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, əvəzliyin əsas yoxsa köməkçi nitq hissəsi olması məsələsi dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Burada əvəzliyin məna növləri ümumi şəkildə araşdırılır.

Tədqiqat belə bir mübahisəyə son qoyur ki, əvəzlik müstəqil (əsas) bir nitq hissəsidir. Amma onun “material əsası” yoxdur. Bu mənada əvəzlik adlandırır, işarə edir. İşarəvilik onun başlıca funksiyasıdır. Əvəzlik həmin funksiyanı “icra etmək” üçün bu və ya digəri ilə “mübadiləyə girir” və təbii şəkildə əvəz etdiyi sözlərin qrammatik təbiətinə uyğunlaşır.

Birinci fəslin “Rus dilçiliyində məsələnin qoyuluşu” adlı ikinci yarımfəslində aparılan tədqiqatda əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyənlişməsində semantik, morfoloji, leksik, yaxud semiosoloji, həmçinin qrammatik ölçülər dilçilər tərəfindən əsaslandırılmışdır. Əvəzliyin müstəqil nitq hissəsi olub-olmaması, onun əsas, həmçinin köməkçi nitq hissələri sırasında verilməsi kimi məsələlər tədqiq olunur.

Qrammatik quruluş vahidi kimi əvəzlik rus dilçiliyində A.V.Bondarko, V.V. Vinqradov, A.M. Peşkovski, K.E.Maytinskaya, İ.Q.Miloslavski, N.Yu.Şvedova və s. ətraflı təsvir etmişdir. Morfoloji keyfiyyətinə görə rus dili paradigmatikdir, çünki onun əsas qrammatik vahidi fərdi sözlər deyil, paradigmatlardır.

“Azərbaycan dilçiliyində əvəzliyin öyrənilməsi” adlı növbəti yarımfəslimizdə dilimizin əvəzliliklərinin sistemli tədqiqi göstərir ki, onlar hər hansı bir üzvə aid olduqda konkretləşdirici əlamətə də malikdir. Bizim dilimizdə də əvəzliyin konkretləşdirici vasitələri vardır.

Tədqiqat göstərir ki, bir çoxlarından fərqli olaraq biz əvəzliyin məna növlərini əhəmiyyətsiz yerə şışirtməkdən uzağıq. Ona görə də yiyəlik və qayıdış, inkar əvəzliliklərini məna növlərində verməyi lazım bilmirik.

Əvəzliyin mənası dəyişən və kontekstdən asılı vəziyyətdə olur. Əvəzliyin bütün məna növlərinə daxil olan sözlərin leksik semantikasında başlıca əlamət ümumilik, mürərrədlik və dəyişkənlikdir.

İşarə əvəzlilikləri ilə bağlı belə bir nəticə əldə edilir ki, sözügedən əvəzlilik növü danışana görə əşyaların məkani yerləşməsinin göstərilməsində istifadə olunur. Yerdəyişmə 3 planda - ən yaxın; danışandan bir qədər uzaqda olan və daha uzaq plan olmaqla sıralanır. İşarə əvəzlilərinin məna xüsusiyyətlərində məkan və zaman qabarıqdır. Məkan münasibətində iki xüsusiyyət - uzaq və yaxın, zaman münasibətində isə haqqında danışılan zamanın indiki zamana münasibətinə edilən işarə; haqqında əvvəl danışılana işarə əlamətləri vardır.

İkinci fəslin “Şəxs əvəzliliklərinin ingilis və Azərbaycan dillərində işlənmə xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatımızda ingilis və Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, təzadlı müqayisəsi və hər ikisinin problemləri izah edilir. Əvəzliyin deyktik xüsusiyyətləri, funksiyaları və üslubi semantik məqamları öyrənilir.

“I və II şəxs əvəzliliklərinin deyktik funksiyası” adlanan ikinci fəslin birinci yarımfəslində apardığımız araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, I və II şəxs əvəzlilikləri cümlədə subyekt və obyekt bildirir, ismi əvəz edir, lakin özləri heç bir vaxt isim tərəfindən əvəz edilə bilməz. Əsas ifadənin əvəz etmək bacarığı əvəzliyin deyktik funksiyasına xas olan cəhətlərdəndir. Əvəzliyin deyktik funksiyası onun üslubi cəhətlərini meydana çıxarır. Əvəzetmənin özü, şübhəsiz, üslubi məqsədlərə xidmət edir.

Şəxs əvəzliliklərinin leksik mənası ismə daha çox yaxındır. Bu əvəzliliklər mətn daxilində şəxs bildirən sözləri əvəz edir, onların daşdığı mənə yükünü qismən yerinə yetirir. Araşdırma göstərir ki, şəxs əvəzliliklərinin də mənası nitq situasiyasından asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

İkinci yarımfəsil olan “III şəxs əvəzliyinin mətnyaratma xüsusiyyətləri” adlanan tədqiqatımızda araşdırmanın nəticəsi olaraq əvəzliyin mətn komponentlərinin bağlanmasıdakı funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Əvəzliliklər mətnin təşkilində yeni rolda özünü göstərir. Mətndəki əvəzliliklər dinləyiciyə şəxsin əlaməti və ya kəmiyyəti haqqında ümumi sual vermək və ya şəxsin, əşyanın, işarənin, kəmiyyətin adını çəkmədən ümumiləşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Müşahidələr göstərir ki, əvəzliyin mənası əvvəlki cümlənin mənasından asılıdır. Mətndəki cümlələrdən birinin əvəzliliklə başlaması onun əvvəlki cümlələrə daha yaxın olduğunu göstərir. İngilis dilində isə mətnin yaradılmasında xüsusən əvəzliliklər (this, these, that, those, such, the same) və üçüncü şəxs əvəzlilikləri (he, she, it) iştirak edir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslində “It əvəzliyinin funksional imkanları” barəsində aparılan tədqiqatımızdan belə nəticəyə gəlirik ki, it əvəzetməsinin inkişafı haqqında danışarkən şəxslı it və şəxssiz it anlayışından istifadə etmək lazımdır. Bir qayda olaraq, şəxslı it iki hissəli cümlələrdə (şəxslı cümlələrdə), şəxssiz it isə yalnız şəxssiz cümlələrdə işlənir. Bu vəziyyət həm ayrı-ayrılıqda, həm də şəxssiz cümlələrdə özünü göstərir.

İngilis dilində şəxssizlik kateqoriyası qeyri-leksik mənada şəxssiz it əvəzliyi ilə ifadə edilir. Beləliklə, bu dildə şəxsin əksi kimi meydana çıxan şəxssiz cümlələr hərəkət predmeti olmasa da, it həmişə əvəzlilikdə öz ifadəsini tapan bir prinsipə malikdir. Bu halda bu əvəzliyin leksik mənası yoxdur, o, yalnız formal başlanğıc funksiyasını yerinə yetirə bilir və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmur. Bu formal cümlə ingilis dilində "psevdo-subjekt" (boş cümlə) və ya "slot filling it" (cümlə tamamlama) adlanır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, əvəzliliklər mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini birləşdirdiyi kimi, müstəqil cümlələrin də mürəkkəb sintaktik vahidlər

daxilində birləşməsində rol oynayır. Mürəkkəb sintaktik vahidin mərkəzi cümləsindəki əvəzlilər müstəqil cümlələr arasında əsas semantik əlaqələr yaradan əsas sintaktik vasitələrdir. Sintaktik tamamlanmış cümlələr əvəzlilərinin izahında da əsas rol oynayırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasova. A. Dilçilik və bədii mətn. "Maarif", Bakı, 1990, 78 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. "Maarif", Bakı, 1989, 281 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində işlənən "ki" birliyinin mənşəyi haqqında. "Dilçilik" məcmuəsi Nizami adına Ədəbiyyat və dilçilik, VII cild, 1963, 1-127 s.
4. Abdullayev A.Z., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1985. 468 s.
5. Abdullayev A. Aktual kompozisiya və mətn. Bakı, 1998, s. 190.
6. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. başqa. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlər. "Tərcüməçi", Bakı, 2012.
7. Abdullayev Ə. Tematik mənsubiyyət, mətn və diskurs. "Zərdabi LTD" MMC, Bakı, 2011.
8. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilinin sualları, Bakı, BDU, 1992, 329 s.
9. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 1993. 120 s.
10. Abdullayeva S. Zərf müasir Azərbaycan dilində "Maarif", Bakı, 1991, 122s.
11. Adilov M. Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Bakı, 1967
12. Ağayeva F. Azərbaycan danışiq dili. Bakı, 1987. 192 s.
13. "Azərbaycan dilinin qrammatikası". I h., Morfologiya, Azərb. EA SSR nəşriyyatı, 1960, 335 s.
14. Azərbaycan ədəbi dilinin stilistikası (oçerklər). Qaraağac, Bakı, 1970, 357 s.
15. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980, 576s.
16. Bağirov A. Sadə cümlənin üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1975. 79 s.

17. Bəyzadə Q. Mətn sintaksisinin problemlərinə nəzər salın. II cild, Bakı, 1999.
18. Budakov R.A. Dilçilik üzrə esselər. Bakı, Əzəməşr, 1956, s. 292.
19. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963. 222 s.
20. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlələrin sintaksisi. Bakı, Maarif, 1983. 116 s.
21. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı. Maarif. 1988, 288 s.
22. Cəfərov S., Fərəcav A. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1973. 214 s.
23. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1960, 204 s.
24. Əlizadə F. Cümlənin həqiqi tərkibi. Bakı, "Rabitə", 1998, 111 s.
25. Hacıyev T.T., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, 188 s.
26. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU, 1954. 244 s.
27. Həsənov Q.M. "Dəhnamə" sintaksisi. Azərbaycan. EA Nəşriyyatı. Bakı, 1967. 116 s.
28. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Maarif, Bakı, 1983. Zəkiyev M.Z. Türk dillərində mürəkkəb cümlələrin aktual problemləri ST, 1983. № 3.
29. Xəlilov A. A. Müstəqil cümlələrin bağlanması əvəzliliklərin rolu. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Seriya Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət, №1, Bakı, 1969, 65-70 s.
30. Xəlilov A.A. Sintaktik vahidlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlər haqqında Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1987.
31. İsmayılova R. Şəxs əvəzliliklərinin semantikasi. Müasir Azərbaycan dilinin semantikasi. Qaraağac, Bakı, 1985.

32. İsrailova R. Əvəzliliklərin sinonimi. Azərbaycan. Xəbərlər SSR EA. ("Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası), No 4, 1975, 66 s.
33. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Ünsiyyət", 2000, 494 s.
34. Kazımbəy Mirzə. türk qrammatikası. Bakı, 2002. 278 s.
35. Qurbanova M. Müasir Azərbaycan dilində simvolik əvəzliliklər. Bizi. diss. avtoreferat Bakı, 1987, 23s.
36. Mirzəzadə H. Türk dillərində əvəzliliklər, Bakı, Nauka, 1986, 186 s.
37. Musayev O. İngilis və Azərbaycan cümlələrində söz sırası. Bakı, 1960, 83-cü illər.
38. Veyselli F.Y. Dilçiliyin əsasları. "Tərcüməçi", Bakı, 2013.
39. Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. "Tale", Bakı, 2009.
40. Məmmədov A.Y., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv aspektləri. "Çaşıoğlu", Bakı, 2010.
41. Аничков И.Е. Можно ли считать проблему частей речи решенной? Вопросы теории частей речи на материале языков разного типа», Л.,
42. Ашнин Ф.А. Изъявительные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках, М., 1958.
43. Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных (местоимений) в тюркских языках. Доклады и сообщения Института Зикознания. М., Изд-во АН СССР, 1952.
44. Бенвенист Э. Природа мест // Общее языкознание. М., 1974. 447 с.
45. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., 1965. 492 с.
46. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое изучение слова). Москва, 1972. 614 с.
47. Вольф Э.М. Грамматика и семантика местоимений. Издательство «Наука», М., 1974, 224
48. Aristotle. Rhetoric / Aristotle. Leipzig: Schmid Verlaq Philip Reclam, 1995, 117 p.
49. Anthology of American Literature. Moscow: Education, 1950.
50. M Bloch M.Y. Theoretical grammar of English. М., 2006.

3. McCormack, E. R. Metaphor and myth in science and religion. Durham, 1976, p.167.
51. Con Lyons "Language and Linguistics", Cambridge, 1981 8. Oxford Dictionary, 2010 9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Phraseology>
52. Schumacher R. Metafer. Erfassen und Verstehen frischer Metaphern Tübingen: A. Franke Verlag, 1997, 125 p.
53. Tail Buch VII-XII. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, p.106.
54. T. Redner. Brutus. Munich: Westdeutscher Verlag, 1975, p. 157.
55. Falbeishpiel. Sandigde, B.Hg., 1944, p. 657
56. Fleischer W. Phraseology of the German Gegenwartssprache. Tübingen, 1997, p.22.
57. Gordon E.M., Krylova I.P. Grammar of Modern English, M.,
58. Hauzermann. Phraseology. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse. Linguistische Arbeiten 47. Mannheim, 1977, p. 39.
59. Hockett K.F. Modern linguistics course. New York: Prentice Hall College Division, 1958, p. 172.
60. "Higher school" publishing house, 2nd edition, 1986, 285 p.
61. Hacızadə A.Y. pronouns in the English language (Manual). Baku, Elm və təhsil, 2014, 208p.
62. İlyish B. The structure of modern English ,1971,365p.
63. İlyish B. History of the English language . 1973,342p.
64. Natsishone A. Stylistic use of phraseological units in discourse. Amsterdam: Con Benjamins, 2010, 276 p.
65. Shelley, W.L., Something to Grow, A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use, 1993, p. 94.
66. Ziyadova L. Some aspects of the functional analysis of sentence and text in English. Baku, 2010, 53p.